

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ІСТОРІЇ ТА СОЦІАЛЬНО-
ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН**

Випуск 16

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ГЕОГРАФІЇ, ТУРИЗМУ ТА ІСТОРІЇ
КАФЕДРА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ІСТОРІЇ ТА СОЦІАЛЬНО- ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

Випуск 16

Кривий Ріг – 2018

УДК 94(100)(438)+327.7+34015

Д 95

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету географії, туризму та історії Криворізького державного педагогічного університету. Протокол № 4 від 6 грудня 2017 р.

Редакційна колегія:

О. Кожухар, доц., канд. істор. наук;

В. Яшин, доц., канд. істор. наук.

Рецензенти:

А. Лобанова, проф., д-р соціол. наук, КДПУ;

Н. Барабаш, доц., канд. істор. наук, НУ ОЮА

Д 95 Дослідження і розвідки з історії та соціально-гуманітарних дисциплін [Збірник наукових праць]. Випуск 16. Кривий Ріг: КДПУ, 2018. 76 с.

Збірник наукових праць «Дослідження і розвідки з історії та соціально-гуманітарних дисциплін» репрезентує праці науковців, магістрантів кафедри всесвітньої історії КДПУ та молодих вчених. Для студентів, магістрантів, науковців та всіх, хто цікавиться історією.

УДК 94(100)(438)+327.7+34015

Д 95

Редакційна колегія не обов'язково поділяє думки авторів. Відповідальність за достовірність цитат, фактів, статистичних матеріалів, посилань та ін. покладається на авторів. Редакційна колегія виходить із принципу презумпції академічної доброчесності авторів.

© Автори статей, 2018

© Криворізький державний педагогічний університет, 2018

ЗМІСТ

	Стор.
<i>Від редакційної колегії</i>	4
<i>В. Ветохіна.</i> КАТЕРИНА II Й ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РОСІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.	5
<i>В. Москаленко.</i> СТАНОВЛЕННЯ СТРОКІВ У ВИБОРЧОМУ ПРОЦЕСІ В УРСР (20-30 рр. XX ст.).....	19
<i>Н. Печеніна.</i> БОСПОР КІММЕРІЙСЬКИЙ В КОНТЕКСТІ ЗМІН ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В VI-III СТ. ДО Н. Е.	28
<i>М. Суздаль.</i> МОДЕЛЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ БІОГРАФІЇ: ОБРИСИ НОВОГО ЖАНРУ	33
<i>В. Сухобрус.</i> ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ ЗАГОСТРЕННЯ АНГЛО-НІМЕЦЬКОГО КОЛОНІАЛЬНОГО ПРОТИ- СТОЯННЯ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.	42
<i>А. Муляр.</i> ТЕРИТОРІЯ ГОЛОДОМОРУ 1921-1923 рр. ТА 1932- 1933 рр. В УКРАЇНІ	52
<i>Ю. Євтушенко.</i> ВСТАНОВЛЕННЯ АМЕРИКАНСЬКО- РАДЯНСЬКИХ ВІДНОСИН 1930-ТІ РОКИ.....	57
<i>С. Проценко.</i> ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СТРІЛЕЦЬКОЇ ЗБРОЇ.....	61
<i>Н. Хазова.</i> ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.	67

Від редакційної колегії

У сімнадцятому збірнику наукових праць «Дослідження і розвідки з історії та соціально-гуманітарних дисциплін», що його щорічно видає кафедра всесвітньої історії КДПУ, репрезентовано праці як досвідчених науковців кафедри, так і молодих вчених та магістрантів. Географія та хронологічні межі досліджень, як завжди, широкі: від Європи до Америки, від давнини до сьогодення. Але об'єднує їх одне: щира любов до історії.

УДК 94(470)''1762/1796''

В. ВЕТОХІНА,

доцент, кандидат історичних наук

КАТЕРИНА ІІ Ї ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РОСІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ ст.

У статті робиться спроба охарактеризувати зовнішньополітичний курс Росії за часів правління Катерини ІІ (1762 –1796), показати дипломатичну майстерність імператриці й загальні її успіхи у здійсненні зовнішньої політики.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, Річ Посполита, Османська імперія, Крим, «Північний акорд», «Грецький проект»

Дві видатні політичні фігури ХVІІІ ст. в Росії – це, безумовно, Петро І і Катерина ІІ. Проте, якщо ім'я першого міцно асоціюється з поняттям «реформа», то ім'я Катерини у масовій свідомості значною мірою пов'язане з зовнішньополітичними досягненнями останньої.

Зберігати статус великої держави, вести активну зовнішню політику – таким був заповіт Петра Великого, який повністю поділяла Катерина ІІ. На практиці це означало участь в усіх європейських справах і, якщо знадобиться, відстоювати свої інтереси силою. Адже в очах суспільства велич держави оцінювалася не стільки її досягненнями в розвитку економіки й добробуту населення, скільки воєнними успіхами. Застосування сили було звичайною практикою у зовнішній політиці всіх великих держав, серед яких головну роль на той час відігравали Англія, Франція, Австрія і Пруссія. Вони прагнули до загарбання чужих територій, не зважаючи на інтереси інших народів.

Катерині ІІ – дипломату і керівнику зовнішньої політики великої держави, вдавалося все або майже все, що вона робила і

не лише тому, що була першокласним дипломатом і не тільки тому, що у її оточенні були М.І. Панін, О.А. Безбородько, С.Р. Воронцов, Г.О. Потьомкін, П.О. Румянцев, О.В. Суворов, а й тому, що вона задовго до Ш.М. Талейрана і О. фон Бісмарка зрозуміла, що дипломатія – це мистецтво відрізнити можливе і здійснене від неможливого і фантастичного [1, с.143]. Свідченням зовнішньополітичної діяльності Катерини Великої, її місця і ролі у вирішенні завдань зовнішньої політики Росії є звітні та аналітичні матеріали, керівні документи, різні публікації і дослідження [5, с.96].

Діяльність Катерини Великої, як показує історіографічний огляд, мала в зовнішній політиці дві тенденції розвитку. Перша з них визначалася прагненням розширити територію Росії через цілеспрямоване зміцнення південних і північно-західних кордонів. Друга – включала послідовне відстоювання інтересів Російської імперії в Європі і світі через гнучку і збалансовану зовнішню політику у відносинах з провідними світовими державами і країнами, які не мали сильного впливу на міжнародний розвиток. Характерні риси зовнішньополітичної діяльності Катерини II, на думку П.В. Стегнія, формуються під впливом безпосереднього розуміння і сприйняття імператрицею процесу здійснення зовнішньополітичного курсу, його характеру, а також внутрішньої інтуїції самої імператриці [8, с.17]. Історик зауважує: особистість російської імператриці гранично відповідала потребам часу, потребам історичного моменту й історичним обставинам, основами якої були живий розум, життєва мудрість і політичний досвід, який згодом став політичним мистецтвом. Російська зовнішня політика часів Катерини II відрізнялася збалансованістю у вирішенні поставлених перед Росією завдань з досягнення і відстоювання інтересів Російської держави, що забезпечувалося стабільністю її 34-річного правління.

Огляд зовнішньої політики Катерини II показує, що вона продовжувала вирішувати зовнішньополітичні завдання, визначені її попередниками. З трьох основних питань російської зов-

нішньої політики кінця XVII ст., що стояли на порядку денному за Петра I – шведського, польського та турецького – Петро вирішив тільки перше, у північному напрямку. Його найближчі наступники не вирішили ні другого, ні третього. Їх вирішила Катерина II, яка зрозуміла і успішно закінчила те, чого не встиг зробити Петро Великий.

В цілому, зовнішня політика Росії за правління Катерини II мала три основні завдання, життєво важливі для імперії. Перше полягало у здобутті виходу до Чорного моря, зміцненні там російських позицій, захисті південних кордонів від Туреччини і Кримського ханства. Кінцева ж мета спрямовувалася на те, щоб відвоювати у Туреччини Крим і північне узбережжя Чорного моря, тобто досягти на Півдні природних географічних кордонів імперії – до північної берегової лінії Чорного моря з Кримом і Азовським морем і далі до Кавказького хребта. Цю задачу було вирішено в результаті двох затяжних російсько-турецьких воєн 1768–1774 і 1787–1791 рр.

Друге завдання вимагало об'єднання у складі Російської імперії земель, населених етнічно близькими росіянам народами – українцями і білорусами, звільнення православного населення Речі Посполитої від польсько-католицького панування й розв'язання, таким чином, польського питання. Підсумком вирішення цієї задачі стала конференція 13 жовтня 1795 р. трьох держав (Австрії, Пруссії, Росії) про поділ Речі Посполитої та ліквідацію її суверенітету [8, с. 207–211].

Третє завдання – вирішити франко-австрійське питання. Здобувши перемогу над Портою, Катерина II отримувала переваги в боротьбі з французьким королем і австрійським імператором. Завершенню цього протиборства сприяли Французька буржуазна революція 1789–1794 рр. та її наслідки для Європи [4, с. 166–170].

Мета і зміст зовнішньополітичної діяльності Катерини II, як характеризує її видатний радянський історик Є.В. Тарле, визначалися історичними умовами розвитку Росії та сукупністю

різноманітних факторів: геополітичного, військово-політичного, соціокультурного, соціального, економічного, релігійного [70, с.13 –134]. Міжнародне становище Російської імперії на момент вступу Катерини II на престол було не простим. Дипломатичні успіхи царювання Єлизавети Петрівни, підкріплені відвагою російських солдат на полях битв Семирічної війни (1756–1763), були фактично зведені нанівець імпульсивною політикою Петра III. Стара зовнішньополітична доктрина була зруйнована, а нової не створено. Нелегким було й фінансове становище: втомлена армія вісім місяців не отримувала платні. Однак й інші держави в результаті війни були послаблені не менше і потребували перегляду свого зовнішньополітичного курсу. У Катерини II виникла рідкісна можливість, майже без огляду на минуле, заново виробити зовнішньополітичну доктрину. При цьому Росія, у порівнянні з іншими країнами, мала певні переваги: вона була переможницею у війні, її армія все ще перебувала в Європі і в будь-який момент вона могла знову розвернутися похідним маршем [6, с.74–75].

Вступивши на престол, Катерина II застосувала нові методи відносин з іншими державами, які забезпечували створення необхідної Росії міжнародної системи взаємовідносин: вміння зайняти нейтральну позицію в європейських справах і надалі використовувати її в інтересах Росії; прагнення створювати союзи з іншими державами для вирішення спільних зовнішньополітичних завдань; бажання вирішувати питання міжнародного характеру шляхом досягнення компромісів; проведення ефективних військових операцій для забезпечення впевненості у відстоюванні Росією своїх інтересів у Європі; вирішення зовнішньополітичних проблем через локалізацію і поділ їх, тобто без стороннього втручання і посередників.

Катерина II розпочала свою зовнішньополітичну діяльність з того, що повернула додому з-за кордону російську війська, підтвердила мир з Пруссією, але відкинула укладений з нею Петром III військовий союз. Увагу прусського уряду після того

було прикуто до Курляндії – невеликого герцогства на території Прибалтики (сучасна Латвія), яка формально перебувала під владою польської корони з правами автономії і виборним герцогом на чолі. Катерина поставила за мету приєднати Курляндію до Росії і тому вважала за необхідне посадити на герцогство свого ставленика, не пов'язаного відносинами з польським королем. Її кандидатом став Бірон – фаворит Анни Іоанівни, обраний курляндським герцогом ще 1739 р. У здійсненні накресленого Катерина II продемонструвала жорсткість і рішучість, показуючи всьому світові, якою буде її зовнішня політика. Для забезпечення Бірону корони, в Курляндію були введені російські війська, в результаті чого склалася сприятлива ситуація включення Курляндії вже у 1762 р. до складу Росії. Але Катерина II бажала показати себе ще й справедливою правителькою, тому мудро задовольнилася досягнутим – зробила Бірона своїм васалом і забезпечила майбутнє входження Курляндії до складу імперії (остаточно у 1795 р.) [1, с. 139].

У тому ж 1762 р. Катерина II задумала посадити свого ставленика і на польський престол. Чекати довелося до 1763 р., коли помер король Август II і Росія відразу ж приступила до рішучих дій. Нова задача була більш складною, і для її вирішення необхідно було заручитися невтручанням інших європейських держав [8, с.137]. У березні 1764 р. був підписаний новий союзний договір з Пруссією, за яким сторони домовлялися про спільні дії з метою збереження у Польщі існуючого політичного ладу і можливості впливати на польське питання. Союз із Пруссією забезпечив невтручання Австрії та Франції, котрі мали своїх кандидатів на польський престол. Наміри Росії були підкріплені введенням російських військ, в результаті чого в серпні 1764 р. королем Польщі був обраний колишній фаворит Катерини II Станіслав Понятовський. Це було великою перемогою, проте лише на перший погляд, оскільки саме після цих подій Росія надовго «загрузла» у польських проблемах.

Могутня партія князів Чарторийських, родичів новообраного короля, домагалася зміни державного ладу Польщі шляхом запровадження спадкової монархії, а за підтримку з боку Росії обіцяла останній поліпшити становище «дисидентів» (православних і протестантів) у Польщі. Імператриця опинилася у складному становищі: громадська думка в самій Росії давно наполягала на допомозі «дисидентам», але погодитися з планами Чарторийських означало зрадити основним принципам своєї політики в Польщі. У результаті Росія втратила там підтримку серйозної політичної сили, а у 1768 р. проти неї виступила Барська конфедерація польських магнатів, для боротьби з якою до Польщі знову були введені російські війська під командуванням О. Суворова. І хоча дії останнього були в цілому успішними, остаточне вирішення польської проблеми вдалося лише відкласти [8, с. 202–210].

Активні дії Росії стали дедалі більше непокоїти Австрію та Францію. Їхню тривогу посилювала задумана М.І. Панінім (головою колегії іноземних справ) «північна система» договорів Росії з протестантськими державами Європи («Північний акорд»), спрямована на посилення провідної ролі Росії у світовій політиці. Вона базувалася на протиставленні Росії, Пруссії, Англії, Данії, Швеції та Польщі коаліції Франції, Іспанії, Австрії. У 1765 р. Росія уклала союз з Данією, а 1766 р. торговий договір з Англією. Проте у повній мірі реалізувати свій план М.І. Панініну не вдалося, оскільки Англія і Пруссія не бажали посилення Росії, зростання її впливу в Європі. Пруссія, маючи плани територіального розділу Речі Посполитої, потребувала союзу з Росією і не бажала інших союзів. Англія, в свою чергу, не бажала надавати Росії допомоги у можливій війні з Туреччиною. Отже, необхідно було відвернути увагу Росії від європейських проблем, що й було досягнуто в результаті складної франко-австрійської інтриги, коли останнім вдалося спонукати Туреччину оголосити Росії війну (восени 1768 р.).

Повідомлення про початок війни з Туреччиною викликало занепокоєння при Дворі, де пам'ятали поразку на р. Прут 1711 р. та виснажливі походи 1730-х рр. Повтор подібного став би потужним ударом по міжнародному престижу Росії й особисто Катерині II. І навпаки, перемога Росії значно б посилила її вплив у Європі і світі, зміцнила б авторитет російської імператриці. З початком війни створюється спеціальна Рада при височайшому Дворі й приймається рішення розгорнути активні наступальні дії на півдні країни силами двох армій під командуванням князя О.М. Голіцина та графа П.О. Румянцева.

З оголошенням Туреччиною війни Катерина II та її оточення дійшло думки про необхідність і бажаність залучення до підтримки Росії підвладних Османській імперії християнських народів Балкан. Імператриця розробила конкретну програму дій (рескрипт від 11 (22) серпня 1769 р. генерал-поручику графу О.Г. Орлову), зміст якої зводився до організації повстання слов'ян і греків проти Туреччини [3, с.29]. Однак проект Катерини II випереджав свій час. Петербурзький уряд переоцінив ступінь готовності християнського населення Балкан до масового збройного виступу проти турок. Пригнічені народи, не дивлячись на психологічне несприйняття ними турецького панування, не мали ще ні належної згуртованості етносу, ні спроможної до самоорганізації верстви населення, ні національного лідера [3, с.40].

В квітні 1770 р. після тривалого і важкого переходу російська ескадра увійшла у Середземне море і захопила порт Наварін (нині Пілос у Греції). Переслідуючи турецькі, російські кораблі підійшли до о. Хіос в Егейському морі. В протоці між островом і турецьким берегом 24 червня 1770 р. відбулася двогодинна битва, у ході якої російським морякам вдалося потопити кораблі турецького флоту. Вдалими були дії і сухопутних військ. Навесні 1769 р. вони захопили Азов і Таганрог, у вересні – Хотин, а потім Ясси. Протягом наступних місяців від турок була звільнена майже вся Молдавія і частина Румунії (Валахія) з містом Бухарест [10, с. 39–45].

Багаторічна війна була виснажливою для Росії. У 1772 р. почалися тривалі переговори про мир, які увінчалися успіхом лише в 1774 р. Згідно Кючук-Кайнарджийському договору Росія отримала право на вільний прохід своїх суден через протоки Босфор і Дарданелли, а також фортеці Керч і Єнікале на узбережжі Азовського моря. Туреччина зобов'язалася відновити автономію Молдавії та Валахії, не утискати православних у Закавказзі, визнати незалежність Криму, що повинно було б забезпечити в подальшому входження його до складу Росії [2, с. 120–130].

1780 р. Катерина II виступила з важливою міжнародною ініціативою, викладеною у «Декларації про збройний нейтралітет». В ній пропонувалося кораблям нейтральних країн, що не беруть участь у військових конфліктах, мати право захищатися у разі нападу на них. Декларація була спрямована проти Англії, яка намагалася перешкодити розвитку російської морської торгівлі з її супротивниками і конкурентами. Незабаром до Декларації приєдналися Швеція, Данія, Голландія і Пруссія (всього 11 держав). Фактично створилася антианглійська коаліція, яка, не втручаючись у війну з північноамериканськими колоніями Англії, по суті, надала серйозної підтримки США.

Одночасно в російських урядових колах народилася ідея так званого «Грецького проекту» – спільного плану Росії й Австрії стосовно відродження Візантійської імперії зі столицею у Константинополі. Проект, розроблений на початку 1780-х рр. Г.О. Потьомкіним (першою особою в державі після імператриці), передбачав остаточну ліквідацію Османської імперії й створення на її теренах двох держав – Грецької імперії зі столицею в Константинополі та Дакії. Грецька імперія мала б бути незалежною від Росії, але на чолі з російським імператором Костянтином Павловичем (онуком Катерини II). Дакія (Валахія, Бессарабія, Молдова) – частина Російської імперії з правом автономії на чолі з Г.О. Потьомкіним [7, с. 124–148].

Подібна зовнішньополітична доктрина диктувалася самою логікою подій. Впевненості у можливості здійснення проекту

надавало нове становище Росії на міжнародній арені, здобуте в результаті успіхів російської дипломатії на Тешенському конгресі (1779 р.), де Росія, під головуванням російського дипломата М.В. Репніна, виступила в якості арбітра у германських справах. Останньому вдалося переконати австрійський уряд відмовитися від Баварії й обмежити агресивні зазіхання прусського короля Фрідріха II. Але для втілення задумів необхідно було повернутися до союзу з Австрією, оскільки всі можливі вигоди від союзу з Пруссією були вже реалізовані.

Перший крок до зближення з Австрією був зроблений Катериною II навесні 1780 р., коли під час подорожі імператриці західними губерніями, відбулося її побачення з імператором Йосипом II. Саме тоді й було досягнуто згоди про анти турецький союз, включаючи, у загальних рисах, і «Грецький проект» [7, с. 410]. Через рік обидва імператори обмінялися посланнями зі взаємними зобов'язаннями на випадок війни з Туреччиною, а також щодо збереження політичного режиму в Польщі. Подібний обмін листами (посланнями), винайдений Катериною II, був новиною в міжнародних відносинах, надаючи можливості зберігати угоди у таємниці. Тоді ж відбувся і обмін листами стосовно «Грецького проекту». Проте жодної офіційної угоди за ним не було прийнято. План був надто сміливим, щоб зробити його загальновідомим. По суті, цей проект був подальшою метою Росії, мрією імператриці і багатьох її попередників, основою зовнішньополітичної доктрини Російської держави [7, с. 415].

У 1782 р. цар Картлі і Кахетії (Східна Грузія) Іраклій II офіційно звернувся до російської імператриці з проханням про протекторат. 1783 р. у фортеці Георгіївське Іраклій II підписав з Росією трактат, за яким Росія приймала Грузію під своє покровительство, гарантувала їй територіальну цілісність і безпеку кордонів. Грузія відмовлялася від права ведення самостійної зовнішньої політики і брала зобов'язання приймати участь у війнах на боці Росії. Імперія в свою чергу зобов'язувалася захищати грузинські володіння і повернути землі Грузії, захоплені у неї

ворогами. Георгіївський трактат був важливим політичним документом для Росії і Закавказзя, оскільки він полегшував народам Кавказу боротьбу проти багатоговікового панування Персії та Туреччини.

В останні роки царювання Катерини II відбулися певні зміни у зовнішньополітичному курсі Росії. Внаслідок подальшого зближення з Австрією і частково з Францією зросла напруга у відносинах з Пруссією та Великою Британією. У грудні 1787 р. Катерина II, супроводжувана Двором та іноземними дипломатами, вирушила у подорож до Криму. Поїздка, насамперед, мала міжнародне значення: у Криму імператриця планувала зустрітися з австрійським імператором і польським королем для демонстрації їм військової могутності Росії (в першу чергу флоту). Однак в середині липня 1787 р. почалася нова російсько-турецька війна (1787–1791 рр.).

На початку війни російські війська, очолювані О.В. Суворовим, завдали поразки турецькій армії на суші. Але військові дії Австрії виявилися малоефективними і розраховувати на відчутну її допомогу не доводилося. Тим часом повільність і нерішучість союзників були прийняті за слабкість, і влітку 1788 р., підштовхувана Англією і Пруссією, у війну проти Росії вступила Швеція, яка постійно прагнула взяти у Росії реванш за поразку у Північній війні і повернути собі домінування на Балтиці. Шведський король Густав III планував захопити Естляндію, Ліфляндію і Курляндію, а разом з ними Петербург і Кронштадт. Влітку 1788 р. Швеція, підштовхувана Францією, без оголошення війни, вдало обравши момент (перебування головних військових сил Росії на півдні) напала на прикордонні фортеці Фрідріхсгам і Нейшлот, захисники яких мужньо оборонялися і завдали поразки шведам. 6 липня 1788 р. у жорстокій морській битві біля о. Готланд Балтійський флот під командуванням адмірала С.К. Грейга здобув перемогу, змусивши шведські кораблі шукати порятунку в Свеаборзі. Російські сухопутні війська прорвалися у Фінляндію, де і воювали протягом 1789–1790 рр. Мирний

договір, підписаний у с. Вереле 1790 р. відновив статус-кво. Вдруге після знаменитого Ніштадтського миру його умови отримали підтвердження [11, с. 150–155].

Війна не принесла шведам жодних вигод, але вона значно ускладнила становище Росії на південному театрі воєнних дій, перш за все тим, що позбавила її можливості перекинути Балтійський флот у Середземне море й підняти проти Османської імперії народи Балкан. Однак сподіванням Англії, Пруссії й Османської імперії на те, що Росії припаде воювати на два фронти також не судилося збутися.

1789 р. став вирішальним і в російсько-турецькій війні, ознаменувавшись новими перемогами російських військ під командуванням О.В. Суворова. Однак міжнародна ситуація в цілому складалася для Австрії і Росії невдало. Австрії в Європі протистояла Пруссія, Росії – Швеція. Розраховувати на допомогу Франції, де в липні 1789 р. відбулася революція, не доводилося. Пруссія між тим уклала договори з Польщею і Туреччиною. У березні 1790 р. Австрія, побоюючись війни з Пруссією, уклала з Туреччиною угоду про припинення військових дій. Росія фактично залишилася зі своїми противниками сам на сам [11, с. 170]. Незважаючи на це, до кінця 1790 р. російська армія одержала над турками ряд переконливих перемог, найблискучішою з яких було взяття Ізмаїла. Турецькі війська зазнали поразки і на Північному Кавказі. Й нарешті, 31 липня 1791 р. російський флот під командуванням Ф. Ушакова розбив турецькі кораблі біля мису Каліакрія, що призвело до підписання наприкінці 1791 р. Ясського миру, за яким Туреччина остаточно визнала анексію Криму Росією і новий міждержавний кордон по Дністру [10, с. 133].

Тим часом, протягом всієї російсько-турецької війни постійно загострювалася польська проблема. Ще 1787 р. король Станіслав Август спробував зміцнити польську державність за рахунок внутріполітичних реформ. В обмін на підтримку цих реформ, він пропонував Росії допомогу у боротьбі з Туреччиною, але проти укладання угоди виступала Пруссія. Сильна анти

королівська опозиція в польському сеймі домоглася переорієнтації польської зовнішньої політики з Росії на Пруссію, результатом чого став польсько-пруський договір 1790 р. Посилення самостійності Польщі не влаштувало Катерину II [5, с. 543]. Дочекавшись врегулювання австро-пруських і російсько-турецьких відносин, імператриця віддала наказ ввести війська на територію Польщі, і вже на літо 1792 р. вони контролювали всю територію країни. У грудні Петербург дав позитивну відповідь на пропозицію Пруссії про новий розділ Речі Посполитої, оголошений офіційно в квітні 1793 р.

Другий розділ Речі Посполитої між Австрією, Пруссією і Росією породив у Польщі 1794 р. масштабний патріотичний рух на чолі з Т. Костюшком. Спочатку повстанцям вдалося домогтися деяких успіхів, але російські війська під командуванням О. Суворова розгромили повстання. Європейські держави в жовтні 1795 р. здійснили Третій поділ Речі Посполитої, який поклав край польській державності. Розчленування Речі Посполитої дозволило царському уряду розширити свої позиції на Балтиці. І хоча Росія не анексувала власне польські землі, її політику варто оцінювати як експансіоністську, здійснювану в імперських інтересах.

Росія активно приймала участь у боротьбі проти революційної Франції. Через російське посольство у Франції надавалася допомога роялістам. В Росії були заборонені твори французьких просвітителів, встановлена жорстка цензура. У 1792 р. дипломатичні відносини з Францією були розірвані, ввезення французьких товарів до Росії припинено. У 1793 р. Росія уклала договір з Англією, Пруссією та Австрією, зобов'язуючись допомагати їм військом і фінансами у боротьбі з Францією. Прийняти участь в інтервенції проти Франції Росії завадила війна зі Швецією та події у Польщі.

Менше уваги приділялося політиці в Азії, проте і тут визначилися важливі перспективні напрями – рух як на схід (вихід до північного узбережжя Тихого океану, заснування Руської

Америци), так і на південь (приєднання частини Казахстану, що потерпав від жорстокої агресії Джунгарії).

Оцінюючи в цілому зовнішню політику Катерини II, слід визнати, що в повній відповідності з самим духом епохи, її основними уявленнями, а також конкретними обставинами міжнародного становища ця політика носила яскраво виражений імперський характер і відрізнялася експансіонізмом, нехтуванням інтересами інших народів, а в певній мірі і агресивністю. Катерина II успішно продовжила і з тріумфом завершила розпочате Петром I створення Російської імперії як великої світової держави.

Зовнішньополітичними результатами 34-річного перебування Катерини II на троні (1762–1796) були значні територіальні придбання і остаточне закріплення за Росією статусу великої держави. Кючук-Кайнарджийський мир 1774 р., що визначив на десятиліття програму російської зовнішньої політики на чорноморсько-балканському напрямку, ефективна посередницька роль Росії у ході Тешенського конгресу 1779 р., проголошення у 1780 р. принципу збройного морського нейтралітету, що став серйозним внеском Росії у зміцнення правової основи міжнародних відносин, приєднання Криму і Північного Причорномор'я, підписання Георгіївського трактату 1783 р. зі Східною Грузією, включення до складу Російської держави Литви, Білорусії і Правобережної України – це далеко не повний перелік досягнень катерининської епохи. Країна стала грати одну з провідних ролей у світовій політиці, яка дозволяла впливати у власних інтересах на рішення практично будь-яких міжнародних питань. По суті, саме у катерининську епоху була створена «єдина і неподільна» багатонаціональна імперія з невичерпними людськими і економічними ресурсами, безмежними просторами.

Водночас успіхи царювання Катерини II в зовнішній політиці обернулися для Росії та її народів серйозними проблемами. Імперія складалася як унітарна держава з сильною централізованою владою, що ігнорувала інтереси і особистості, і народів, які її населяли.

Література

1. Виноградов В.Н. Дипломатия Екатерины Великой. *Новая и новейшая история*. Москва, 2001. №3. С. 131-150.
2. Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). Москва, 1955. 368 с.
3. Лециловская И.И. Балканская политика Екатерины II. *Вопросы истории*. Москва, 1999. №2. С. 29-41.
4. Павленко Н.И. Екатерина Великая. Москва, 2006. 495 с.
5. Рахматуллин М. Императрица Екатерина II. *Наука и жизнь*. Москва, 2003. №3. С.87-97.
6. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. Т.27-28. Москва, 1998. 677 с.
7. Станиславская А.М. Россия и Греция в конце XVIII – начале XIX века. Москва, 1976. 504 с.
8. Стегний П.В. Раздели Польшу и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. Москва, 2002. 696 с.
9. Тарле Е.В. Екатерина II и её дипломатия. Ч. 1-2. Москва, 1945. 172 с.
10. Шамагонов Н.Ф. Екатерина II и русский Крым. Москва, 1999. 216 с.
11. Широкоград А.Б. Адмиралы и корсары Екатерины Великой: Звёздный час русского флота. Москва, 2005. 448 с.

УДК 34015 (477.63)

В. Г. МОСКАЛЕНКО,
доцент, кандидат історичних наук

СТАНОВЛЕННЯ СТРОКІВ У ВИБОРЧОМУ ПРОЦЕСІ В УРСР (20-30 рр. ХХ ст.)

У статті на документальних матеріалах комплексно аналізуються проблеми правового регулювання строків у виборчому процесі в УРСР (20-30-ті роки ХХ ст.)

Ключові слова: законодавство, вибори, виборче право, виборчий процес, строки.

У світлі кодифікації виборчого законодавства на основі міжнародних стандартів та трансформації Української держави в правовій європейській перспективі особливого значення набувають виборчі кампанії.

Перебіг виборчих кампаній, спосіб визначення переможців і розподілу між ними депутатських мандатів регулюються сукупністю визначених законодавчих правил, що складають виборчу систему, а правові норми, що регламентують засади виборчого процесу у сукупності становлять виборче право. Пошук та утвердження адекватної сучасним політичним реаліям виборчої системи, реформування виборчого законодавства України об'єктивно зумовлюють необхідність застосування уніфікованих підходів до змістовного наповнення інститутів виборчого права та законодавства, а відтак і процедур виборчого процесу.

Досить багатомірними та неоднозначними в цьому плані виглядають проблеми, пов'язані з правовим регулюванням строків у виборчому процесі. На сучасному етапі в Україні особливої актуальності набуває науково-практичне осмислення проблем організації та проведення виборчих кампаній. В умовах жорсткої

конкуренції в ході виборчих кампаній на загальнодержавному рівні зростає необхідність в глибоких наукових дослідженнях з історії становлення та реалізації строків у виборчому процесі в УРСР.

Початок осмислення основних проблем щодо предмету дослідження поклала радянська історіографія, звівши їх переважно до одного визначального напрямку: радянського виборчого права та виборчого процесу. Більшість праць радянських істориків, юристів характеризує крайня ідеологічна спрямованість, відсутність об'єктивного аналізу виборчого процесу. Свідченням цього є дослідження А.І.Кіма, характерною ознакою якого був аналіз законодавства СРСР, частково виборчого права в УРСР. Монографія відзначалась фактологічним підходом та ідеологічною заангажованістю [1].

Перша спроба переосмислення характеру виборчих кампаній, частково реалізації строків у виборчому процесі подається у монографії О.В.Гонтаря, яка є суперечливою за змістом, поєднує старі і нові методологічні та історіографічні підходи [2, 84-125]. На увагу заслуговує дисертаційне дослідження П.О.Рудика [3]. Автор переосмислює концепцію радянського виборчого права, переглядає деякі традиційні точки зору на місце і роль виборчого процесу. На сучасному етапі розвитку історичної та юридичної наук російські науковці в дисертаційних дослідженнях через призму інституту виборів представницьких органів влади в Росії лише в незначному обсязі розглядають виборче право УРСР [4].

Таким чином, в Україні відносно досліджуваної проблеми дослідницьких робіт практично немає, а ті з них, які видані, розглядають лише окремі її аспекти, що викликає необхідність аналізу становленні і реалізації строків у виборчому процесі в УРСР (20-30-ті рр. ХХ ст.).

Виходячи з актуальності та науково-практичного значення, недостатньої розробки досліджуваної проблеми автор ставить за мету за допомогою сучасної теоретично- методологічної

бази й залучень нових архівних джерел комплексно проаналізувати процес становлення і реалізації строків у виборчому процесі в УРСР. Досягнення цієї мети реалізується через постановку більш конкретних завдань: дослідження механізму формування та реалізації строків виборчого процесу; аналіз впливу партійних органів на законодавче формування термінів виборчого процесу; співвідношення принципів становлення строків виборчого процесу з цілями партійно-державного апарату СРСР та УРСР.

Виборчий процес - це врегульована законом специфічна діяльність уповноважених органів і громадян, спрямована на формування якісного і кількісного складу органів державної влади. Виборчий процес як суспільно-політичне явище є досить швидкоплинним і, відповідно, обмежується у часі термінами проведення. З огляду на це, встановлений виборчим законодавством порядок організації підготовки та проведення виборів обов'язково передбачає своєчасність здійснення суб'єктами виборчого процесу тих чи інших виборчих процедур і вчинення окремих дій. Своєчасності виконання таких процедур і дій, а головне - не порушення термінів проведення виборів в цілому, відповідно до вимог закону, інструкцій вищих органів державної влади УСРР та УРСР покликані сприяти встановлені законодавством відповідні виборчі строки.

Слід звернути увагу на те, що визначені вище строки закріплювались безпосередньо у Конституціях УСРР 1919, 1929 рр., Конституції УРСР 1937 р. та відповідних законодавчих актах, що регламентували порядок проведення виборів [5]. Під строками у виборчому процесі в досліджуваній період, на наш погляд, слід розуміти строки, встановлені органами законодавчої влади: Всеукраїнським з'їздом Рад, ВУЦВК Рад, Президією ВУЦВК Рад, з 1937 р. Верховною Радою УРСР та відповідними законами УСРР та УРСР про вибори, щодо здійснення суб'єктами виборчого процесу передбачених законом виборчих процедур та вчинення ними дій з метою своєчасного формування якісного і кількісного складу представницьких органів державної влади.

Різноманітність строків у виборчому процесі, способів, джерел їх закріплення та визначення зумовлюють можливість класифікації цих строків за різними підставами: за суб'єктами встановлення строків, за способами закріплення строків, за значенням для виборчого процесу, за предметом правового регулювання строків, за способом обчислення або визначення.

В досліджуваній період юридичні строки виборчого процесу закріплювались в законах, рішеннях, постановах, положеннях, інструкціях вищих органів влади. Не дивлячись на наявність законодавчо-конституційної основи формування основ державної влади, строки проведення виборів, їх хід в умовах тоталітарного режиму регулювався рішеннями партійних з'їздів, конференцій, пленумів центральних та обласних органів більшовицької партії.

Терміни проведення виборів, питання радянського будівництва знайшли своє втілення в рішеннях VI конференції КП(б)У (грудень 1921 р.), лютовому (1922 р.) пленумі ЦК, VII конференції КП(б)У (листопад 1922 р.), пленумі ЦК КП(б)У (жовтень 1923 р.) [6].

Отже, строки у виборчому процесі за суб'єктами їх встановлення можна поділити, як мінімум, на чотири види: строки, встановлені законодавчими органами - Всеукраїнськими з'їздами Рад, ВУЦВК Рад, Президією ВУЦВК та Верховною Радою УРСР; затверджені суб'єктами виборчого процесу - Центральною виборчою комісією або окружними, територіальними виборчими комісіями; ухвалені центральними органами державної влади УСРР, УРСР та СРСР; призначені постановами з'їздів більшовицької партії та пленумів ЦК КП(б)У та обласних партійних комітетів.

Важливою є класифікація строків у виборчому процесі за їх предметом. На наш погляд, за цією підставою доцільно виділити п'ять видів строків - строки: виборчого процесу; стадій виборчого процесу; виборчих процедур; вчинення суб'єктами виборчого процесу окремих юридичних дій; повноважень суб'єктів виборчого процесу.

До першого з названих видів можна віднести строки тривалості виборчого процесу та періодичності проведення виборів. Звертаючись до строків періодичності проведення виборів, передовсім звернемо увагу на те, що йдеться про терміни проведення виключно чергових виборів вищих та місцевих органів державної влади. Строки періодичності виборів безпосередньо пов'язані з термінами повноважень відповідних органів та посадових осіб держави, що обираються, точніше кажучи, строк повноважень представницького органу або виборної посадової особи повинен визначати строк періодичності проведення виборів.

На початковому етапі формування виборчого законодавства вибори міських, селищних і сільських рад повинні були проводитись через кожні три місяці [7]. Практика проведення виборчих кампаній засвідчила технічну складність, а часом і неможливість виконання таких рішень. Часті вибори рад різних рівнів негативно впливали на роботу місцевих органів влади, не дозволяли закріпити кадри працівників радянського апарату. Тому 30 березня 1921 р. ВУЦВК приймає рішення про те, що вибори місцевих органів влади повинні проходити не менше двох разів на рік [8, 86-88]. Далі, в «Положенні про міськради» рішенням ВУЦВК від 8 березня 1922 р. термін повноважень рад було подовжено до одного року [9].

З 1922 р вибори, зазвичай, стали проводитися у кінці року (жовтень або листопад) перед проведенням з'їздів рад.

Відповідно до статей Конституцій УСРР 1929 р. та Конституції УРСР 1937 р. вибори до міськрад республіки повинні були проводитись один раз на два роки. Реально ж вони відбулись у 1930-1931, 1934-1935 та 1939-1940 роках, що було явним порушенням конституційного законодавства.

Не відбулися вибори до місцевих органів влади весною 1928 р. В пресі було опубліковане повідомлення, що в зв'язку із зверненням центральних органів деяких союзних республік про перенесення виборів місцевих рад, Президія ЦВК СРСР 5 січня 1928 р прийняла рішення про відстрочку та перенесення виборів

на осінь 1928 р. Це рішення було продубльовано вищими державними органами влади союзних республік, в тому числі і ВУЦВК УСРР. Таким чином, всупереч статтям Конституцій СРСР 1924 р. та УСРР 1929 р. термін повноважень місцевих рад був подовжений до двох років.

На нашу думку причину перенесення виборів до місцевих органів влади необхідно шукати в тій політичній ситуації, яка склалася в країні, особливо в УСРР в кінці 1927 р. у зв'язку з хлібозаготівельною кризою. Вихід із неї Й.В. Сталін та його прихильники вбачали в насадженні революційних методів періоду «військового комунізму»: адміністративно-вольовому тиску на селянство, застосування до останніх надзвичайних заходів аж до конфіскації усіх хлібних запасів, знарядь виробництва, арештів та виселень до Сибіру. У цій схемі поведінки партійно-державного апарату місця для виборів до рад не залишалось, вони були просто зайвими.

Вибори до органів влади не проводилися у 1933 р. Таке порушення термінів виборчого законодавства має своє логічне пояснення. Форсовані темпи суцільної колективізації у 30-ті роки, здійснювані адміністративно-репресивними методами, спричинили дезорганізацію і деградацію аграрного сектора республіки, наслідком якого стала жахлива катастрофа - голодомор 1932-1933 років, від якої в УСРР померли мільйони людей.

Відповідно до Конституції УСРР вищим органом влади в республіці був Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, який скликався ВУЦВК не менше як два рази на рік, а за постановою ВУЦВК міг скликатися і частіше.

В такі строки проводились Всеукраїнські з'їзди Рад з 1920 по 1925 рр. (V-IX з'їзди). З 1926 р. змінилася періодичність скликання Всеукраїнських з'їздів Рад, які законодавче повинні були збиратися не щорічно, а один раз на два роки. В реальному житті це положення не виконувалося. Так, XII Всеукраїнський з'їзд Рад відбувся в 1931 р., а наступний було скликано лише у 1935 р.

Порушувались законодавчі терміни проведення виборів і в подальшому. Так, вибори до вищих органів влади не проводились з 1936 до середини 1938 рр., а до місцевих органів влади з 1936 до грудня 1939 р.

Після прийняття Конституції СРСР 1936 р. та УРСР 1937 р. вищим органом влади у республіці стала Верховна Рада УРСР, вибори до якої відбулися 26 червня 1938 р. За конституційним законодавством місцевими органами влади стали обласні, районні, міські, сільські і селищні ради депутатів трудящих, вибори до яких пройшли у грудні 1939 р.

Вибори до вищих та місцевих органів влади не проводились у 1937 р. На нашу думку, не проведення виборів можна пояснити репресіями, які хвилею прокотилися республікою.

Отже, чинне законодавство в досліджуваній період залежало від партійно-державного диктату і строки проведення виборів підганялись під політичну необхідність, вигідну партійно-державній еліті.

Стосовно групи строків, що визначають тривалість виборчого процесу, варто звернути увагу на те, що законодавству 20-30-х років властиве розмаїття таких строків.

В республіці різною була тривалість виборчих кампаній - від двох тижнів до місяця. Так, перші вибори до міської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів м. Кривого Рогу проходили з 4 по 7 вересня 1920 р., наступні - з 19 листопада по 1 грудня 1920 р. [10].

Строки можна також класифікувати і за способами (або джерелами) їх закріплення чи встановлення, виділивши при цьому такі види строків: закріплені Конституціями УСРР 1919, 1929 років та УРСР 1937 р.; визначені спеціальними законами СРСР УСРР та УРСР про вибори; встановлені іншими законодавчими актами УСРР і УРСР, проголошені рішеннями Центральної виборчої комісії, прийнятими постановами окружних, територіальних виборчих комісій; затверджені центральними органами державної влади; проголошені актами виконавчих коміте=

тів місцевої влади, призначені постановами партійних з'їздів та пленумів ЦК КП(б)У та обласних комітетів партії.

Строки можна класифікувати також і за їх значенням для виборчого процесу, розрізняючи основні та додаткові. Причому останні здебільшого передбачаються безпосередньо виборчим законом, а також можуть визначатись виборчими комісіями як організаторами виборчого процесу.

Таким чином, відсутність належного правового регулювання порядку обчислення та визначення строків у виборчому законодавстві УСРР та УРСР створювало чимало проблем на практиці. Чимало цих проблем було пов'язано з визначенням початку та закінчення строків, передбачених виборчим законодавством.

На нашу думку, негативних прикладів у практиці виборчого законодавства в досліджуваній період (так і сучасності) не уникнути до тих пір, поки законодавством не буде забезпечено належного правового регулювання, встановлення та порядку обчислення термінів у виборчому процесі, не гармонізовано всі строки виборчого процесу між собою, не позбавлено умовностей і неточності їх визначеності. Необхідно дослідити і охарактеризувати вплив партійно-державних органів на формування виборчо-правових норм, проаналізувати їх реалізацію та зміни під час виборчого процесу та в залежності від конкретної політичної ситуації. Потребою часу є підготовка комплексного наукового дослідження відносно як строків у виборчому процесі, так і виборчої системи та інституту виборів у досліджуваній період. Комплексне їх вивчення як складної взаємодетермінованої системи з усіма правовими аспектами, своєрідностями, суперечностями, стратегіями і технологіями -нагальна потреба, яка диктується логікою удосконалення інституту виборів у сучасній Україні.

Література

1. Ким А.И. Советское избирательное право. Москва, 1965. 696 с.

2. Гонтар А.В. Городские советы Украины: история становления и развития (20-30-е годы). Київ-Одеса, 1989. 204 с.
3. Рудик П.Л. История советского избирательного права (1917-1936 гг.): автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. юр. наук. - Москва, 1991. 21 с.
4. Воробьева В.Ю. Институт выборов представительных органов власти в России XX - XXI вв. (историко-правовой аспект): дис. канд. юр. наук. Санкт-Петербург, 2004. 164 с.; Очерки по истории выборов и избирательного права / под ред. Ю.А.Веденеева и Н.А.Богодаровой. Калуга, 2002. 692 с.; Геворкян В.В. Развитие института выборов в России: конституционно-правовое исследование: дис. канд. юр. наук. Москва, 2011. 176 с.
5. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР. 1921. № 13. С. 355. Ст. 14; Інструкція про вибори до Рад та з'їзди Рад УСРР. Харків, 1930. - 48 с.; Инструкция о выборах в Советы и на съезды Советов УССР. Київ, 1934. С. 23.
6. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1114. арк. 185; Спр. 1109. Арк. 59.
7. История Советской Конституции: сб. док. 1917-1957. Москва, 1967. 551 с.
8. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР. 1922. № 1. Ст. 188.
9. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 236. Арк. 34, 89.
10. ДАХО. Ф. Р-99. Оп. 1. Спр. 182. Арк. 71.

БОСПОР КІММЕРІЙСЬКИЙ В КОНТЕКСТІ ЗМІН ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В VI - III СТ. ДО Н. Е.

Грецька колонізація, яка охопила побережжя Чорного моря в VII - VI ст. до н.е. була грандіозною подією в історії Південно-Східної Європи. Античні впливи знаходили свій вияв у соціально-політичному та культурному житті європейських країн.

Мета даної статті - розглянути особливості військового мистецтва Боспору Кімерійського в VI - III ст. до н. е.

Приблизно на рубежі VI - V ст. до н.е. військово-політична обстановка в степах Північного Причорномор'я різко змінюється. У цей район вторглася нова група племен, яку Геродот називав «царськими» скіфами, повідомляючи при цьому, що вони були найсильнішими і решту всіх скіфів вважали своїми рабами [3, с. 34]. Ситуація стає дуже небезпечною близько 480 р. до н.е. На цей час припиняється життя на всіх відомих сільських поселеннях району, від нападів постраждали навіть деякі міста. У цій обстановці природним для боспорських міст-держав було рішення протистояти зовнішній загрози спільно. Тоді був створений оборонний і одночасно релігійний союз на чолі з Археанактідами. Археологічні дослідження боспорських міст, проведені в останні 20-30 років, дозволяють зазначити важливі акції Археанактідів, направлені на їх зміцнення. У деяких містах тоді були побудовані оборонні стіни (Пантікапей, Тірітака, Мірмекій, Порфмій, Фанагорія і ін.) [1, с. 54], які доводилося зводити з дуже великою поспішністю.

У стратегічній системі оборони Боспору цього часу, як представляється, важливу роль зіграв так званий Тірітакській вал, споруду його зазвичай пов'язують з Археанактідами. Ця оборонна споруда, сліди якої ще видно і понині, має 25 км в довжину. Вона починається біля Азовського моря, йде в південному напрямі і обривається у Тірітаки, відсікаючи від Керченського півострова його східну частину. Тірітакській вал служив захистом боспорських (перш за все пантікапейських) сільськогосподарських угідь навесні та влітку, коли вони дійсно могли постраждати від нападу кочівників. Наступним етапом захисних робіт, коли загроза з боку скіфів, видно, вже не була такою реальною, стало зведення так званого Аккосова валу, який знаходився західніше Тірітакського і йшов від Азовського моря до Чорного, маючи близько 36 км в довжину.

Рубежі Боспору захищали не тільки цивільні ополчення міст-держав, але і союзні кожному з них сили варварських племен. Про розвиток найтісніших контактів греків з місцевими племенами під час Археанактідів свідчать кургани з похованнями племінної аристократії, які насипалися в околицях всіх головних міст (Пантікапей, Німфей, Фанагорія, Кепи, можливо Гермонасса). Майже у всіх курганах були поховані воїни-вершники [1, с. 59].

Слід визнати, що оборонні заходи Археанактідів, направлені на відбиття скіфської агресії, виявилися успішними. Очолований ними оборонний союз провів низку крупних заходів щодо зміцнення не тільки окремих міст, але і - за допомогою Тірітакського валу - цілого району північно-східної частини Керченського півострова. Одним з важливих наслідків такого завершення греко-скіфського конфлікту можна визнати припинення регулярних скіфських пересувань через Боспор Кіммерійський.

Після успішного відбиття скіфської агресії (90-80-ті роки V ст. до н.е.) положення в районі Керченської протоки стабілізувалося приблизно в третій чверті V ст. до н.е. Зникнення зовнішньої загрози, крім позитивних, мало і негативні наслідки

для оборонного союзу Археанактидів, які привели до того, що в союзі почалися розбіжності, спори або навіть конфлікти. В умовах зростання суперечностей між його учасниками оборонний союз поступово слабів і врешті-решт припинив своє існування.

Найважливіша політична зміна, що свідчить про крах союзу Археанактидів, відноситься до 438/37 р. до н.е. Тоді влада на Боспорі перейшла до «якогось Спартока» [4, с. 32]. З того часу на 330 років на берегах протоки утверджується династія Спартокидів.

Перші володіння Спартока обмежувалися територією Пантікапею, але дуже скоро його наступники приступили до розширення меж держави. Вже син Спартока, Сатір, зумів захопити Німфей і почав бойові дії проти іншого поліса Східного Криму - Феодосії. На Таманському півострові Сатіру, швидше за все, вдалося підпорядкувати собі Фанагорію. Не обмежуючи себе діями тільки проти грецьких міст, він почав політику активного втручання в справи місцевих племен Прикубанья.

Син Сатіра, Левкон I підпорядкував сіндів та інші меотські племена (торетів, кетів, дандарієв) і навіть став іменуватися царем сіндів і всіх меотів. Немає сумніву, що він зумів підпорядкувати і Феодосію, при ній затвердилася пишна титулатура боспорських владик - «архонт Боспора і Феодосії, цар сіндів, торетів, дандарієв», «архонт Боспора і Феодосії, цар сіндів і всіх меотів» і т.п. Так виникла своєрідна по своїй структурі греко-варварська Боспорська держава, в яку входили як колись незалежні грецькі колонії району, так і варварські племена.

Спираючись на підтримку скіфів, владика Боспору розширювали свої володіння і досягли такого положення, що стали грати дуже важливу роль в міжнародному житті Північного Причорномор'я. При Перісаде I (син Левкона I) їх держава займала землі, які лежали «між межами таврів (тобто Кримськими горами) і Кавказькими горами». В IV ст. до н.е. розквітає матеріальна культура всіх грецьких держав регіону і особливо Боспору. Одним з яскравих проявів сприятливої для греків ситуації

було активне освоєння ними широких сільськогосподарських територій. За підрахунками фахівців, загальна кількість сільських поселень цього часу в обох частинах Боспорського царства складає більше 400. Надзвичайно показово, що всі вони були позбавлені укріплень.

Боспоро-скіфський союз був реальним гарантом стабільності в регіоні лише до тих пір, поки скіфи панували в степах Північного Причорномор'я, і тут дуже багато що залежало від становища на східних рубежах Скіфії. Пересування нових орд кочівників з глибин Азії зазвичай вели до дестабілізації військово-політичної обстановки. Певні негативні явища у взаєминах Боспору зі скіфами виникають вже в кінці третьої чверті IV ст. до н.е..

На рубежі IV і III ст. до н.е. відбувається дуже важлива подія, в яку були втягнуті й скіфи, і сармати, і Боспорська держава. Йдеться про усобицю синів царя Перісада I (Сатіра, Євмела і Прітана), про яку детально повідомляв історик Діодор Сіцилійський. У 310/309 р. до н.е. помер Перісад I, і за старшинством влада перейшла до Сатіра. Незадоволений цим Євмел почав оспорювати владу у брата, в своїй боротьбі він спирався на підтримку варварів на чолі з Аріфарном [4, с. 59-60]. Військово-політична обстановка в кінці IV ст. до н.е., як можна припускати, була такою, що і скіфи і сармати в цій війні билися за інтереси не тільки царевичів, але і свої власні [5, с. 86]. Вторгнення сарматів в області на захід від Дону зробили їх непримиренними ворогами скіфів.

Отже, особливий вплив на розвиток політичної та військової історії Боспору мали зміни військово-політичної обстановки, які періодично відбувалися в степах Північного Причорномор'я під натиском нових кочових народів. Кожне таке вторгнення вносило певні зміни до сталої за десятиліття системи військового мистецтва, як місцевих варварських племен, так і грецьких держав.

Література

1. Виноградов Ю. А. «Там закололся Митридат...» Военная история Боспора Киммерийского в доримскую эпоху (VI – I вв. до н.э.). – Москва, 2004. 208 с.
2. Военная энциклопедия: Удар и защита. Санкт-Петербург – Москва, 2001. 656 с.
3. Геродот. Історії в дев'яти книгах. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_Herodotus_2004/e_dzherela_Herodotus_2004.pdf
4. Діодор Сіцилійський. Бібліотека. URL: <http://www.egyptology.ru/antiq/Diodorus.pdf>
5. Разин Е. А. История военного искусства XXXI в. до н.э. - VI в.н.э. Санкт-Петербург, 1999. 560 с.

МОДЕЛЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ БІОГРАФІЇ: ОБРИСИ НОВОГО ЖАНРУ

У статті проаналізовано рецепцію поняття «інтелектуальна біографія» українськими та російськими істориками. Окреслено контури нового біографічного жанру.

Ключові слова: інтелектуальна біографія, наукова біографія, новий біографізм.

Як зазначає І. Колесник, на зламі століть найстаріший жанр історієписання – біографічний, - зазнавши чимало метаморфоз та змін від Плутарха до наших днів, переживає справжній підйом [13, 7]. Поряд з традиційними напрямками виникають нові. Одним з таких є «інтелектуальна біографія», яка на сьогодні, безсумнівно, зайняла свою нішу в українській історичній гуманітаристиці. Однак, ще донедавна мова йшла взагалі про доцільність перенесення даного концепту на вітчизняний ґрунт із західноєвропейської практики.

Сам термін «інтелектуальна біографія» утвердився в західноєвропейській науці в середині 1980-х у зв'язку з інституційним оформленням «історії інтелектуалів». До розробки практичних і теоретичних питань зазначеного напрямку долучилися французькі, британські, американські, канадські дослідники: М. Р. Антонацца, І. Берлін, Д. Д. Браун, Д. Вокер, С. Гаукрогер, У. Герхардт, Б. Джонстон та ін. [1, 336]. На сьогодні «інтелектуальна біографія» є досить усталеним поняттям у зарубіжних дослідників, тому у своїх працях вони рідко дають теоретичне обґрунтування терміна. Однак можна говорити про те, що під інтелектуальною біографією розуміється «всеохоплююча біографія, що інтегрує повний спектр життя героя та його робіт, висвітлює

розвиток його думки під впливом зовнішніх стимулів – соціальних, політичних, культурних, наукових і дозволяє висвітлити інтелектуальний шлях суб'єкта в контексті глобального інтелектуального простору» [цит. за: 1, 337].

З 90-х рр. ХХ ст. концепт «інтелектуальна біографія» увійшов до наукового обігу в державах пострадянського простору. Зокрема Російське Товариство інтелектуальної історії (рос. аббревіатура – РОИИ), створене 2001 р., серед інших проблем інтелектуальної історії чільне місце відводить дослідженням у сфері «інтелектуальної біографії». Один із перших номерів альманаху інтелектуальної історії «Діалог з часом» був присвячений питанням саме інтелектуальної біографії. На особливу увагу заслуговує стаття А. Неймана [0], у якій автор робить спробу реконструювати інтелектуальну біографію Дж. М. Кейнса за допомогою біографічної моделі Д. Уокера, що являє собою суму біографій:

1) *особистої*, яка включає відомості про час і місце народження, освіти, особисті риси характеру й особисте життя, про сімейні корені та впливи;

2) *професійної*, що складається з інформації про місце діяча в академічних, урядових колах, про його професійну діяльність істосунки всередині наукового співтовариства;

3) *бібліографічної*, що аналізує праці автора, історію їх написання, джерелознавчу базу, методологію дослідження, понятійний апарат і міждисциплінарні зв'язки;

4) *ситуаційної*, або біографії середовища, у якому жив і працював автор; вона дає уявлення про події й умови економічного, соціального, політичного життя суспільства та епохи, коли жив і працював діяч [19, 14].

І. Колесник до такої моделі біографії інтелектуала додала ще один складник – «історіографічну біографію», що містить «історію рецепції його праць сучасниками, партнерами, колегами, опонентами, а також наступними поколіннями дослідників, які продукують певні стереотипи, міфи, репутації» [12, 75].

2005 р. у світ вийшла колективна монографія «История через личность: историческая биография сегодня» [10]. У передмові до видання йдеться про обґрунтування та становлення такого напрямку, як персональна історія, виокремлюються об'єкт дослідження – персональні тексти, та предмет – «історія одного життя» в усій його унікальності й повноті. Л. Репіна наголосила на тому, що «біографічний елемент історії» не тільки підвищив свій статус, але й набув нової якості: не забуваючи про «зовнішню», «публічну», «професійну», або «кар'єрну» біографію, історики стали все більше уваги приділяти вивченню приватного, особистого, інтимного, емоційно-чуттєвого внутрішнього життя – «історії душі» свого героя [24, 8]. Концепт «інтелектуальна біографія» дослідниця представила як синтез біографічного, текстувального й соціокультурного аналізу [25, 313].

Важливим моментом в утвердженні персональної історії стала дискусія навколо питання ставлення до «історії взагалі», наслідком її було формування двох платформ персональної історії: «соціальної» й «екзистенціальної». У рамках першого напрямку реконструкція особистого життя окремих історичних індивідів розглядається одночасно і як головна мета дослідження, і як одна з необхідних передумов пізнання історичного соціуму, у який включені ці індивіди [23, 445]. Інша версія персональної історії, обґрунтована Д. Володихіним [21], підкреслює «автономію і самоцінність історичної особистості», ставить у центр уваги вивчення її психологічних характеристик, при цьому свідомо обмежується «несоціальними» видами біографізму [23, 446].

Практичним і теоретичним питанням біографістики присвячені й дисертаційні дослідження. Так, російська дослідниця В. Василенко проаналізувала життя та діяльність Пителима Соркіна з огляду на нові тенденції біографічного підходу [6]. На її думку, інтелектуальна біографія цікава тим, що поруч з офіційною подією історією й «анкетною біографією» мислителя вона висвітлює «власну історію його життя та ідей». Завдання ж біографа полягає в тому, щоб побачити її та з'ясувати історичні

умови виявлених світоглядних метаморфоз героя. Оскільки в центрі уваги дослідника інтелектуальної біографії перебувають авторські тексти, епістемологічним аспектом подібних студій стає співвідношення творів інтелектуала з історико-культурним контекстом.

Методологічні аспекти пошуку нової моделі «наукової біографії» стали предметом дослідження А. Петріної [22]; два роки по тому відбувся захист дисертації О. Медведевої, дослідниця простежила розвиток жанру «наукової біографії» з кінця ХІХ ст. до початку ХХІ ст. в галузі літературознавства [16]. Усе це свідчить про актуальність методологічної експлікації біографічного підходу в середовищі російських гуманітаріїв. Відкритим залишається питання доречності застосування концептів «інтелектуальна біографія» та «наукова біографія». Утім поняття інтелектуальної біографії, як видається, швидше і «безболісніше» «прижилося» в російській історіографічній традиції, у ній на відміну від української «інтелектуальна біографія» не протиставляється «науковій біографії», вони застосовуються паралельно, тож можна спостерігати ситуацію не стільки «суперництва» концептів, стільки їх руху в напрямку взаємодоповнення й паралельного співіснування.

Як зазначає А. Петріна, «кінець ХХ – початок ХХІ ст. ознаменований появою певних елементів нової текстової моделі: відхід від перерахування фактів життя і творчості вченого, поява авторських роздумів про особу головного героя, спроба створення психологічного портрета вченого, зміна загального стилю тексту в бік образності та белетризованості. Отже, виникає можливість формування цієї моделі в рамках історико-культурологічного контексту, міждисциплінарного за своєю природою.

Нова модель науково-біографічного тексту у своєму остаточному варіанті є інтердисциплінарною та містить у собі елементи інтелектуально-історичної рефлексії, психологізму й образності стилю оповідання. Умовна назва моделі сформульована таким чином: «Історико-культурологічна модель тексту наукової

біографії», що зумовлюється наявністю декількох методологічних ліній, зібраних у межах указанного контексту. Отже, матриця нової моделі складається в об'єднанні основних загальногуманітарних підходів на основі культурології та інтелектуальної історії» [22, 22].

У рамках вітчизняної історіографії суперечка ведеться навколо питання доцільності використання концепту «інтелектуальна біографія» й того, чим він відрізняється від звичної для українського історика «наукової біографії» [цит. за: 1, 337].

На думку І. Колесник, інтелектуальна біографія як жанр біографії потребує підвищеної рефлексії та конвенціональних домовленостей дослідників науки [12, 74]. Авторка визначає інтелектуальну біографію як сукупність розпорошених, розрізних елементів, які утворюють рухливу й динамічну мережу, що структурується потоками інформації та комунікаціями. Інтелектуальна біографія покликана виконувати різноманітні функції в історико-науковому дискурсі: по-перше, вона розкриває механізми виникнення ідей, формул, розробки теорій, концепцій, методів; по-друге, дає зрозуміти мотивацію наукової діяльності, логіку кар'єри інтелектуала; по-третє, дає змогу прослідкувати, як поширювались ідеї діяча в науковому середовищі, як саме відбулась рецепція його ідей сучасниками і наступниками [12, 75].

В. Андреев, простеживши еволюцію поняття «інтелектуальна біографія» в західноєвропейській історіографії, дійшов висновку, що всі визначення хоча й різняться за формою, однак близькі між собою за своєю сутністю. Відмінність інтелектуальної біографії від звичного жанру традиційної біографії полягає в тому, що життя окремої людини, формування її внутрішнього світу, внесок у розвиток зовнішнього світу виступають одночасно і як мета дослідження, і як засіб пізнання історичного соціуму. Тобто історія героя використовується для глибинного розуміння соціального контексту, а не навпаки, як це практикується в традиційних історичних біографіях. Проте особливого дискурсу біографія набуває лише в рамках соціальної та культурної ситуації, у яких проходять життя та діяльність особистості [1, 338].

Спробу «приміряти» концепти «інтелектуальна біографія» і «наукова біографія» та визначити доцільність використання кожного з них у рамках українських студій здійснив В. Ващенко [8]. Автор дійшов висновку, що сучасна біографістика розвивається в просторі двох євроатлантичних традицій: модернізованої сцієнтистської «наукової біографії» й орієнтованої на гуманітарні науки «інтелектуальної біографії» [8, 482]. На думку дослідника, «проблема рецепції існуючої західної традиції концептуалізації “наукової біографії” разом з усіма її інноваціями полягає у тому, що вживання цього терміна в україномовному гуманітарному просторі, являє собою приклад “некоректного запозичення”– демонструє проблему не лише перекладу, але й не розробленості української історіографічної термінології. У євроатлантичному інтелектуальному просторі метафора “наукова біографія” вказує на того, чия фахова біографія пишеться (“науковця”), у той час як в українському використовується на означення того, як, у який спосіб пишеться (“науковий”)» [8, 478–479].

Утім українська біографістика ще не має того досвіду, який би дав змогу наново переосмислити концепт «наукова біографія» в межах українських гуманітарних реалій [8, 476]. І нарешті, проаналізувавши стан сучасної української біографістики та досвід створення українських інтелектуальних біографій, автор робить висновок: «українська історіографія у галузі біографістики розвивається під впливом двох парадигм, одна з яких концентрується у концепті “наукова біографія” й несе в собі суму імплікацій, що так чи інакше відсилають до позитивістських практик ХІХ ст. У такому вигляді історична біографістика й утвердилася в Україні як окрема дисципліна. Натомість інша модель, що орієнтується на наукову метафору “інтелектуальна біографія”, апелює до різноманітних постмодерністських технік» [8, 486].

Окрім теоретичних набутоків сучасна українська історична наука має й практичний досвід створення інтелектуальних біографій, у сфері зазначеного жанру презентують свої праці

В. Андреев [3], І. Валявко [5], В. Ващенко [7], Я. Грицак [9], І. Колесник [14], В. Короткий, С. Біленький [15], Є. Нахлік [17; 18], С. Павличко [20]. Роботи цих авторів виступають важливим методологічним орієнтиром щодо створення «повноцінної» біографії в руслі «нового біографізму». Репрезентовані дослідження не мають єдиного методологічного каркасу, у той же час кожен із дослідників демонструє власні методологічні стратегії на зразок *мережевої моделі науки, методів наративної психології, теорії полів П'єра Бурдьє* та ін. Використання вітчизняними дослідниками методів соціології, культурології, літературознавства, психології, філософії дає повне право говорити про міждисциплінарність біографічного підходу в історичній науці.

Отже, дебати навколо експлікації поняття «інтелектуальна біографія» не вщухають, як російські, так і українські історики пропонують свої визначення/моделі нового біографічного жанру. Утім безсумнівним є факт, що на початку XXI ст. історична біографія зазнала істотних трансформацій і наповнилася новим змістом по відношенню до попередніх історичних епох.

Як видається, на сьогодні сам концепт «інтелектуальна біографія» не має чітко обмежених кордонів, його аморфна структура постійно трансформується, доповнюється новими смислами.

Та незважаючи на поліваріативність у підході до створення інтелектуальної біографії діяча можна виокремити спільне в баченні цього концепту українськими дослідниками. Отже, *інтелектуальна біографія* – це інтегральна конструкція, що розпадається на систему своєрідних міні-біографій (службовця, особистості, громадянина, інтелектуала, науковця), які є частиною загальної біографії й водночас мають свої мікросвіти. Завдання біографа полягає у зведенні частин біографій до спільного знаменника, де читач зможе побачити розвиток автономних світів особистості в їх тісній взаємодії.

Література

1. Андреев В. «Інтелектуальна біографія» історика: експлікація поняття. *Ейдос*. Альманах теорії та історії історичної науки. Київ, 2010–2011. Вип. 5. С. 333–341.
2. Андреев В. М. Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого : монографія. Дніпропетровськ, 2012. 476 с.
3. Андреев В. М. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? *Український історичний журнал*. –2007. – № 4. – С. 102–122.
4. Валевский А. Л. Основания биографики. К. 1993. 110 с.
5. Валявко І. Інтелектуальна біографія Дмитра Чижевського. Спроба наукової ретроспективи. *Чижевський Д. І. Філософські твори. У 4 т. Т. 1*. К, 2005. С. Х–XXX.
6. Василенко В. В. Интеллектуальная биография П. А. Сорокина: опыт нового исследования формирования «интегральной» методологии социально-исторического познания: дис. ... д-ра ист. наук Ставрополь, 2006. 432 с.
7. Ващенко В. Від самопрезентації до методології: психобіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського : монографія. Дніпропетровськ, 2007. 324 с.
8. Ващенко В. Концепція «інтелектуальної біографії» та проблема конструювання «наукових біографій» в українській історіографії. *Ейдос*. Альманах теорії та історії історичної науки. Київ, 2009. Вип. 4. С. 475–486.
9. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота. Київ, 2006. 631 с.
10. История через личность. Историческая биография сегодня / под ред. Л. П. Репиной. Москва, 2005. 720 с.
11. Колесник І. І. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. Київ, 2009. 596 с.
12. Колесник І. Мережева модель науки. *Ейдос*. Київ, 2009. Вип. 4. С. 54–89.
13. Колесник І. І. «Нова біографічна історія» як метод. **Там само**, 2014/2015. Вип. 8. С. 7–15.
14. Колесник І. І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика. *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 178–192.

15. Короткий В. А. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX Київ, 1999. 388 с.
16. Медведева Е. А. Жанр научной биографии в русском литературоведении кон. XIX – нач. XXI вв.: на материале работ, посвященных Н. С. Тихонравову : дис. ... канд. филол. наук : 10.01.01. Казань, 2011. 182 с.
17. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. У 2 т. Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша. Наукова біографія. Київ. 2007. 463 с.
18. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. У 2 т. Т. 2. Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. Київ, 2007. 462 с.
19. Нейман А. М. Биография в истории экономической мысли и опыт интеллектуальной биографии Дж. М. Кейнса. *Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории*. Москва. 2002. Вып. 8. Спец. вып. Персональная история и интеллектуальная биография. С. 11–31.
20. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агантила Кримського. Київ, 2000. 328 с.
21. Персональная история. Сб. биографий / Отв. ред. и сост. Д. М. Володихин. Москва. 1999. 330 с.
22. Петрина А. Б. Научная биография в российской культурной и интеллектуальной традиции: поиск новой модели : автореф. дис. ... канд. истор. наук Омск, 2009. 34 с.
23. Репина Л. Историческая биография и интеллектуальная история. *Ейдос*. Київ, 2009. Вып. 4. С. 437–465.
24. Репина Л. Личность и общество, или история в биографиях. *История через личность: историческая биография сегодня* Москва, 2005. С. 5–36.
25. Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. Москва, 2011. 560 с.
26. Репина Л. П. Персональные тексты и «новая биографическая история»: от индивидуального опыта к социальной памяти. *Сотворение истории. Человек – Память – Текст*. Казань, 2001. С. 344–360.

ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ ЗАГОСТРЕННЯ АНГЛО-НІМЕЦЬКОГО КОЛОНІАЛЬНОГО ПРОТИСТОЯННЯ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розкриваються причини та передумови загострення англо-німецьких колоніальних антагонізмів у к. ХІХ – на поч. ХХ ст. Встановлюються особливості зовнішньої політики Великобританії та Німецької імперії, основною метою якої було встановлення власного гегемонізму на території світу.

Ключові слова: імперія, гегемонізм, боротьба, антагонізм, колоніалізм, військово-політичний союз, зовнішньополітична доктрина.

Блискуча перемога Пруссії в франко-німецькій війні 1870-1871рр. стала лейтмотивом для повного об'єднання німецьких держав у ІІ Рейх. Даний політичний крок зумовив кардинальну зміну геополітичної ситуації в тогочасній Європі. Адже на політичну арену виступила молода могутня імперія, яка намагалася позиціонувати себе рівноправним політичним гравцем та провідною країною світу. Це, в свою чергу, не могло не викликати занепокоєння в інших провідних країн того часу, зокрема Великобританії. Адже вона в цей час була беззаперечним лідером економічного розвитку та могутньою колоніальною імперією. Могутній і потужний флот забезпечував їй почесний статус «володарки морів». Тому англійський політичний істеблішмент того часу розумів потенційну небезпеку появи нового політичного гравця на політичній карті Європи. Особливо у питаннях колоніального володіння, що було ключовим для Великобританії і на якому трималася вся її політична й економічна могутність. Адже саме великі колоніальні володіння, які були захоплені британ-

цями, стали надійним ринком збуту товарів й постачальниками дешевої сировини для промисловості.

Саме тому кінець XIX ст. став періодом бурхливого розвитку англійської промисловості. Зокрема на її частку припадала третина всієї промислової продукції й 2/5 світового експорту. Внаслідок цього відбувалося бурхливе зростання англійської зовнішньої торгівлі, а фунт став найнадійнішою світовою валютою того часу, що закріпило за Лондоном статус світового фінансового центру. Завдяки такій сприятливій ситуації стало можливим проводити т.зв. політику «блискучої ізоляції», яка полягала у відмові заключати тривалі союзницькі договори. Це давало можливість у своїх цілях використовувати протиріччя між іншими європейськими державами. Дану позицію можна звести до наступної тези прем'єра У. Гладстона: «В Англії не має союзників, а є вічні інтереси». Умовно дану політичну позицію можна назвати політикою «мінливих союзів», тобто союзниками англійців могла бути будь-яка тогочасна провідна держава світу, з якою співпадали інтереси. Коли ж вони переставали бути тотожними - він переставав існувати. Завдяки цьому Великобританія посилювала вплив на європейські міжнародні відносини та розширювала свої колоніальні володіння [6,с.410].

Об'єднання Німеччини й політичне оформлення II Рейху у 1871р. створило потенційні передумови до переформатування британської зовнішньополітичної доктрини. Окрім цього до загрози німецької гегемонії в Європі незабаром додалася небезпека німецької торгової конкуренції. Об'єднаною процесом стали каталізатором економічного піднесення промислових регіонів на берегах Рейну та Шпрее й збільшення державного експорту у двічі. Окрім цього за результатами франко-німецької війни молода Німецька імперія отримала величезну контрибуцію у розмірі 5 млрд. зол. франків, а найголовніше - розвинуті промислові області Ельзас і Лотарингію, які разом з Рурською областю стали джерелом залізної руди та вугілля для важкої промисловості [3,с. 107].

Бурхливе економічне піднесення Німеччини відбувалося в умовах зниження темпів економічного розвитку Великобританії.

Це пояснювалося тим, що величезна Британська колоніальна імперія потребувала великих капіталовкладень для підтримки й подальшого економічного розвитку. А тому темпи вивозу капіталу почали зростати в геометричній прогресії, а експортні операції знижуватися. Стрімкий промисловий прогрес потребував постійної технічної модернізації, темпи якої сповільнились. Тому поступово англійська промисловість ставала менш конкурентоспроможною в порівнянні з Німеччиною та США. Не менш важливою проблемою для англійської економічної гегемонії в Європі була відсутність великих промислових та фінансових монополій, які активно розвивались в Німеччині. Стрімкому успіху німецької зовнішньої торгівлі сприяло впровадження політики протекціонізму на противагу британської системи «фрит-редерства» (вільної торгівлі). Тому у період з 1871 по 1889 рр. приріст німецької торгівлі сягнув 140%, тоді як англійської - лише на 25% [8,с.10].

Бурхливе економічне піднесення й посилення на міжнародній арені дозволило Берліну заявити, хоч й з запізненнями, про бажання стати колоніальною імперією та вступити за перерозподіл колоній. У 1883-1885рр. було захоплено кілька колоній на території Південно-Західної Африки – в Того та Дагомеї. Але, внаслідок того, що розподіл світу вже до цього часу був здійснений, молода імперія більше не змогла оформити власну колоніальну систему. Саме тому із цього часу Німеччина почала позиціонуватися не лише торговим конкурентом Великобританії, а й головним противником у боротьбі за колоніальні володіння. Однак активної боротьби в даний час не відбувалося, а подекуди відносини між державами носили дружній характер. Дана рівновага пояснювалася гнучкою зовнішньополітичною діяльністю німецького канцлера О. фон Бісмарка, який пропагував ідею зміцнення політичних позицій Німеччини й збереженні статусу кво в Європі. Він вважав основною небезпекою для II Рейху – можливий реванш Франції, яка в той час відновлювала свою військову могутність. Це відбувалося в умовах франко-російського зближення, що створювало потенційну можливість у майбут-

ньому конфлікті війну на два фронти. Тому німецька зовнішня політика кінця XIX ст. була спрямована на укладання різноманітних військово-політичних союзів, метою яких була міжнародна ізоляція Франції. Дані зовнішньополітичні кроки, за висловлюванням російського дипломата П. Шувалова, були спричинені тим, що Бісмарк переслідував «привид коаліцій». Тобто, офіційний Берлін намагався унеможливити всі міжнародні союзи, які б мали хоча б натяк антинімецької спрямованості [2, с. 48].

Дані концептуальні засади зовнішньої політики II Рейху були репрезентовані в т.зв. «Кіссінгенській директиві», що була своєрідним ідеалом німецької зовнішньої політики Бісмарка, зокрема там зазначалося наступне: «не захоплення яких-небудь територій, а політична ситуація, в якій всі держави, за винятком Франції, потребують нас і утримуються від коаліції проти нас. Потрібно було перетворити Німеччину в найбільш вигідного політичного партнера європейських держав, стримуючи і одночасно заохочуючи їх суперечності – Росії та Англії, Росії та Австрії, Франції та Англії» [5, с.347]. Тому мотивацією до цього стало укладення у 1873р. «Союзу трьох імператорів» – Німеччини, Росії, Австро-Угорщини. Це, на думку німецького канцлера, дозволяло посилити співпрацю з Російською імперією та залучити до співпраці Відень. Наступним кроком цього стало підписання у 1879р. австро-німецького союзу, який став каталізатором конфронтації у німецько-російських відносинах. Це проявилось під час Східної кризи та Берлінського конгресу, де Німеччина, Великобританія та Австрія виступили проти балканської експансії Росії. Дана угода поклала початок розколу Європи та втручання Німеччини у «балканське питання». Однак у 1881р. знов було оформлено «Союз трьох імператорів», причиною укладення якого стало занепокоєння активізації британців в Афганістані. Це свідчило, що головним суперником у колоніальному питанні Німеччина вбачала, в першу чергу, Великобританію. Саме тому виникала необхідність утворення сугубо нового військово-політичного союзу, який би став плацдармом для активної політичної, а згодом до військової боротьби з Великобританією.

Тому у 1882р. було оформлено Троїстий союз шляхом включення до австро-німецької угоди 1879р. Італії, яка була невдоволена французьким захопленням Тунісу. Включення у блок Італії дало Німеччині можливість отримати перевагу, адже тепер на південному-сході Франції остання отримала противника, а німецькі держави, навпаки, забезпечили спокій на кордонах [1, с. 472–473].

Одне з ключових питань зовнішньополітичної діяльності Німеччини належало відносинам з Великобританією. Бісмарк відводив Лондону надважливе місце в своїх зовнішньополітичних концепціях, хоча й англо-німецького союзу так і не було укладено. Для Берліна були вкрай вигідними й важливими англо-російські протиріччя. Велика Британія позиціонувалася як історичний суперник Франції, а тому цілком логічно повинна була стати надійним союзником Німеччини. В даному аспекті досить показовим успіхом німецької дипломатії стало формування у 1887 р. Середземноморської Антанти, за якою Берлін втягував Лондон у свої зовнішньополітичні плани. В основі даного союзу лежала спільність інтересів Італії та Англії з Францією в басейні Середземноморського моря: перша: Тріполі та Туніс, друга: Єгипет. Згодом до даного союзу приєдналася Австро-Угорщина. Перемогою німецьких дипломатів же стало те, що британці, залишаючи в основі своєї зовнішньополітичної доктрини концепцію «блискової ізоляції», брали на себе конкретні зобов'язання. Зокрема прем'єр-міністр Р. Солсбері писав королеві Вікторії: «Це настільки близько до союзу, наскільки нам дозволяє парламентський характер наших інститутів» [5, с. 361–362].

Дане досягнення у англо-німецьких відносинах стало апогеєм системи союзів Бісмарка. Внаслідок відставки останнього було повністю переглянуто загальні концепції німецької зовнішньополітичної доктрини, що, в свою чергу, вплинуло і на європейську систему міжнародних відносин загалом. Потрібно віддати належне зовнішньополітичній концепції Бісмарка, яка ставила за мету уникнути прямих конфліктів з Великою Британією та мала за основну ціль – міжнародну ізоляцію Франції і, при цьо-

му, зберігаючи статус кво. Тобто можемо загалом її порівняти з англійською моделлю зовнішньої політики. Граючи на протиріччях європейських країн, Берлін спромігся перетворитися у могутню індустріальну державу, яка стала невід'ємним і впливовим чинником міжнародних відносин. Державу, яка не виключала конфліктів, але не війну, німецьке лідерство, але не гегемонію. Однак останньої прагнув німецький кайзер Вільгельм II. Як це не парадоксально, але зовнішньополітична доктрина Бісмарка була відкинута і не змогла вберегти Німеччину від війни і не дозволила проявити колосальний потенціал Німецької імперії. Саме тому кайзер, констатував, що німецька зовнішня політика вимагає більшого динамізму і саме тому під тиском великих монополістів та банкірів, тісно пов'язаних з юнкерством, проголосив у зовнішній політиці «новий курс». Його метою було перетворення Німеччини з континентальної до світової держави рівноправної Великобританії. Перехід до даної політики ознаменувала промова статс-секретаря Німеччини Б. фон Бюлова: «Часи, коли німець поступався одному сусіду сушею, а іншому – морем, залишаючи собі лише небо ... – ці часи в минулому ... Ми не хочемо знаходитись в тіні когось, ми вимагаємо свого місця під сонцем» [2, с.82–83]. Можна стверджувати, що даній переорієнтації у зовнішній політиці сприяло, насамперед, економічне піднесення й обмеженість національного ринку. Це, в свою чергу, не могло не вплинути на англо-німецькі взаємини. Адже Велика Британія в економічному плані все більше почала відставати у порівнянні з Німеччиною. Саме тому в 1887 р. через поширення німецьких товарів на англійський ринок для них спеціальним актом було введено маркування «made in Germany». Даний крок мав на меті розбудити патріотичні почуття англійців, які б підтримувала вітчизняного виробника, й байкотували б іноземні товари. Але, навпаки, німецькі товари викликали ажіотаж на британському ринку, а відповідне маркування стало своєрідним знаком якості товару [5, с.373].

Економічне піднесення в Німеччині вимагало пошуків нових ринків збуту за допомогою розширення своїх володінь. Саме тому перед зовнішньою політикою держави постало надважливе завдання – утворення могутньої колоніальної імперії та встановлення своєї гегемонії у відсталих країнах. Саме тому новий уряд розуміючи, що Берлін залишився поза «розподілом світу», поставив найголовнішою задачею здійснити новий перерозподіл. А це, в свою чергу, закономірно зустрічало опір Англії та Франції. Наступник Бісмарка – Л. Капріві, повністю відкинув зовнішню концепцію першого, а тому англо-німецькі відносини набули більш чіткішого та визначеного характеру. Німецький політикум розпочав реалізацію курсу «все або нічого», тобто або союз з Великою Британією або конфронтація чи міжнародна ізоляція. Для того, щоб укласти союз з британцями, Берлін розпочав реалізовувати план, за яким мала б утворитися «континентальна ліга» в складі Німеччини, Австро-Угорщини та Франції, що мала на меті ізоляцію Англії. Однак останні продовжили курс «блискучої ізоляції», ігноруючи підписання формальних союзів з європейськими країнами. Німецькі політики у 1893р. констатували про неможливість залучення Британії до Троїстого союзу. Це означало кардинальний перелом у англо-німецьких відносинах [3, с.108].

Саме тому в даний період відбувається активізація опору німецької дипломатії британській колоніальній політиці. У Єгипті, де Берлін підтримував британців у 80-90-х рр. XIX ст., німецька допомога все частіше почала набирати форм шантажу, що мав на меті отримання поступок у колоніальних питаннях. Зокрема, за для залякування британців німецькі дипломати пішли на зближення з Францією. У 1894р. Берлін разом з Парижем ініціював зрив підписання договору оренди британцями смуги землі в Конго, що дозволило б встановити територіальний зв'язок між британськими володіннями в басейні верхнього Нілу та Британською Південною Африкою. Більше того, впродовж 1893–1894 рр. Німеччина починає заgravати з бурами, заохочуючи їх до опору британській експансії. Окрім цього найголовнішим із спо-

собів т.зв. «перерозподілу світу» було будівництво Німеччиною Багдадської залізниці, що розпочалося у 1903 р. Від Стамбула вона доходила до важливого центру північної Сирії – Алеппо, далі до Мосула, вздовж Тигру до Багдаду і, відхиляючись до русла Євфрату, виходила до Басри. Будівництво даної залізниці мало на меті послаблення позицій англійських підприємців, а найголовніше – грандіозне вливання німецького капіталу в сферу англійських інтересів – Месопотамію і Перську затоку, а потім і до Ірану [3, с. 136–139].

Окрім цього одну з найважливіших ролей в посиленні англо-німецьких суперечностей відіграло створення у 1891р. Пангерманського союзу, фінансування якого відбувалося за рахунок німецьких промисловців. Дана організація відкрито заявляла про необхідність нового перерозподілу світу й оформлення Німеччини як колоніальної імперії [3,с.108–109]. Це, в свою чергу, глибоко зачіпало інтересів британців. З огляду на це Англія продовжували ігнорувати будь-які спроби нав'язати їм союзницькі договори й активно виступали проти посилення Німеччини. Дана позиція Великої Британії пояснювалася рядом причин, зокрема: по-перше, зростанням впливу Росії на Далекому Сході, по-друге конфронтацією з Францією за панування над Верхнім Нілом, а по-третє, підготовкою до війни з бурами.

Саме тому головною сферою англо-німецьких суперечностей стало суперництво за статус головної морської держави. На кінець XIX ст. роль флоту посилилась, а тому європейські політики все більше оговорювали значення військового флоту для могутності власної держави та міжнародного впливу. Це посилось після виходу книги американського контр-адмірала А. Мехена «Вплив морської сили на історію». Тоді вперше було висунуто тезу, що держава не може виконати свого історичного призначення без власного морського домінування. Сильний флот виступав ключовим у будь-якій війні та гарантував зв'язок колоній з метрополією. Саме тому, керуючись теорією «морської сили», британський парламент у 1889 р. прийняв закон, згід-

но якого англійський флот мав збільшитись вдвічі, відтак розпочалася гонка озброєнь [8,с.10–11]. Німеччина, як потенційний суперник, не могла залишатися осторонь. Курс на зміцнення військово-морських сил став стрижневим елементом «світової політики», яка реалізовувалась під девізом кайзера: "Світова політика як завдання, світова держава як мета, флот як інструмент" [5, с. 376]. У 1897р. новим морським міністром Німеччини став А. Тірпіц, який розумів необхідність створення крейсерного флоту для боротьби з Британією, хоча флот він розглядав швидше засобом тиску на Лондон. Однак, на 1896р. кількість німецьких великотоннажних броненосців становила лише 6, тоді як Англія мала 33. Тому вже у 1898 р. німецький Рейхстаг прийняв перший морський закон, за яким було передбачено будівництво 7 лінкорів, 3 великих та 17 малих крейсерів до 1903 р. Англо-німецькі суперечності на морі активізувалися із спуском на воду нового типу британського судна – дредноуту в 1907 р. Вже до 1909 р. Англія мала 18 дредноутів, тоді як у Німеччини було – 8. В 1912р. у Німеччині було прийнято новий закон про збільшення морського флоту на 60%. Відповідь британців була моментальною, зокрема останні заявили, що збільшать флот на 120%. Ці рішення означали безпосередню підготовку до майбутньої війни [7,с. 39–42].

Швидке посилення могутності Німеччини ставило під загрозу майже двухсотлітнє панування Англії на морі. Саме тому відбулося трансформування зовнішньополітичної доктрини Великобританії, зокрема відкидання політики «блискучої ізоляції», що стала небезпечною для Лондону [4, с. 166–167].

Таким чином, у англо-німецьких відносинах кінця XIX – початку XX ст. можна виділити два етапи. Перший - 1871–1890 рр. можна охарактеризувати як торгово-економічне суперництво, без загострення політичних відносин. Більше того, саме в цей час синхронізується англійська політика «блискучої ізоляції» та «привид коаліцій» Бісмарка. Лондон і Берлін основним завданням вбачали збереження статусу кво в Європі. Другий етап охоп-

лює 1890–1914рр. і позначений еволюцією німецького зовнішньополітичного курсу та переходом до «світової політики» з метою ревізії розподілу колоній та сфер впливу. Активне економічне зростання та конкуренція на морі змусили Лондон поступово відмовитися від політики «splendid isolation» та активно включитись у європейську систему союзних відносин [7, с. 45].

Отже, англо-німецькі суперечності, що концентрувалися в економічній, колоніальній і військово-морській площинах, відіграли ключову роль у формуванні біполярної системи міжнародних відносин, створення військово-політичних блоків – Троїстого союзу та Антанти. Саме небезпека посилення Німеччини змусила Лондон до активної співпраці із своїм історичним суперником – Францією. Більше того, саме Англія та Німеччина відіграватимуть роль лідерів у Антанті та Троїстому союзі. Однак, як показали подальші події, англо-німецький антагонізм так і не був розв'язаний Першою світовою війною. Англо-німецькі протиріччя спостерігатимуться у міжвоєнний період і будуть остаточно вирішені після Другої світової.

Література

1. Дебидур А. Дипломатическая история Европы от Венского до Берлинского конгресса (1814–1878). Т.2. Ростов-на-Дону. 1995. 765 с.
2. История Германии в 3 т. Т.2. : От создания Германской империи до начала XXI века. Москва. 2008. 567 с.
3. История дипломатии. Т. 2. Дипломатия в новое время (1872–1919 гг.). Под. ред. В. П. Потемкина. Москва. 1945. 432 с.
4. Киссинджер Г. Дипломатия. Москва. 1997. 848 с.
5. Медяков А. История международных отношений в Новое время. Москва, 2007. 347 с.
6. Мортон А. История Англии. Москва, 1950. 464 с.
7. Романова Е. Путь к войне. Развитие англо-германского конфликта 1898–1914 гг. Москва, 328 с.
8. Шацылло В. Первая мировая война 1914–1918. Факты. Документы. Москва, 2003. 324 с.

А. МУЛЯР,
магістрантка

ТЕРИТОРІЯ ГОЛОДОМОРУ 1921-1923 рр. ТА 1932-1933 рр. В УКРАЇНІ

У першій половині ХХ століття радянською владою було вчинено цілу низку злочинів проти людства, під час яких Україна зазнала величезних людських втрат. У низці цих злочинів особливе місце посідають голод 1921–1923 рр. та Голодомор 1932–1933рр., оскільки фізичне винищення українського народу, яке було сплановане більшовицькою владою за рахунок штучного голоду – невід’ємний механізм тоталітарної системи, свідомо і чітко спрямована терористична акція. Для того, щоб зараз вміти уникати схожі злочини, потрібно достеменно та об’єктивно розібратися в причинах і наслідках минулих. Проблема дослідження голоду 1921-1923 рр. та Голодомору 1932-1933 рр. не є новою. На сьогоднішній день нараховуються тисячі різноманітної історичної та науково-публіцистичної літератури з даної проблеми дослідження. Серед них - монографії, спогади очевидців, художні твори, теоретичні статті, збірники документів, матеріали конференцій, а також ґрунтовні дослідження О. Мовчан, В. Марочка, А. Огінської, Ю. Котляра, В. Сергійчука, О. Веселової, С. Кульчицького, Н.Романець. Але, не дивлячись на це, вона не втрачає своєї актуальності й понині.

Однією з недостатньо розроблених та вивчених проблем є проблема визначення територій, що потрапили під дію тоталітарної системи, тому метою нашої статті є дослідження території голоду та Голодоморів в Україні.

Василь Марочко чітко розводить поняття «географія голоду» і «територія Голодомору», зазначаючи, що перше пов’язано з топонімічною та географічною прив’язкою голоду як

соціально-фізіологічного явища, а, безпосередньо, «територія Голодомору» встановлює випадки терору голодом, інтенсивність його руйнівної дії [6, с.3].

Територія Голодомору є досить складним та багатокомпонентним терміном, що охоплює не лише адміністративні та географічні кордони, але й включає в себе локальну інтенсивність смертності та масовості соціально-психологічних аномалій. За Марочком, формування території Голодомору починається тоді, коли соціально-фізіологічні ознаки недоїдання та голодування починають обростати масовістю та переростають у масові прояви морально-психічних і патологічних зрушень людської поведінки (масові випадки людоїдства, труподства, вживання дохлої худоби, котів, собак, гризунів, втрата страху і святості смерті, виготовлення їжі з різних сурогатів, припинення офіційної реєстрації смертності відповідними органами тощо), а демографічні наслідки свідчать про масову смертність і порушення динаміки природного приросту населення [7, с.11].

Л. Яковлева, А. Огінська та С. Кульчицький говорять про те, що на тих територіях, де активно впроваджувалась продрозкладка, спостерігалось скорочення посівної площі, конкретно вказуючи на Чернігівську, Полтавську та Харківську губернії. А на території Київської, Волинської, Подільської, Одеської, Донецької та Катеринославської губерній, що були плацдармом під час світової та громадянської воєн, дефіцит селянських засівів був найменшим [2, с.6]. Дослідники, звісно, не використовують у своїх працях термінів «територія» чи «географія голоду», але ці нюанси можна чітко прослідкувати та показати взаємозв'язок застосування продрозкладки, зубожіння господарств, падіння виробництва в сільському секторі та поширення голоду. Аргументом нашої думки можуть слугувати документи №3 та №5, які показують даний взаємозв'язок та згубні наслідки продрозкладки для Полтавської та Миколаївської губерній, на які очікує голод [2, с.26-28].

З огляду на джерела та свідчення Українського Інституту Національної Пам'яті голод 1921-1923 років охопив спочатку Катеринославщину, Запоріжжя та Донеччину, а вже наприкінці

1921 року – Миколаївщину та Одещину. У січні 1922 р. кількість голодуючих сягнула 1890000 осіб, у березні – 3250000, в червні – 4103000 [3]. Голод зменшував політичну активність селян, спричиняв спад повстанського руху, мав величезний деморалізуючий вплив на південноукраїнське селянство, більший, ніж загроза загинути в бою, чи стати заручником. Голод породжує апатію, байдужість до всього, що не стосується виживання. Всі інтереси фокусувалися в одній площині – фізичному самозбереженні. Опухла від голоду людина нездатна до опору. Врахувавши це, радянська влада лише збільшувала територію голодомору, так як він виявився фактором, який ефективніше за каральні експедиції втихомирив повстанців. Штучність голоду була характерною рисою тоталітарного режиму.

Василь Марочко зазначає, що територія голоду в липні 1922 року охопила 18 губерній, із яких 5 в УСРР. Мінімальна кількість голодуючих 18,3 млн. осіб, а максимальна близько 30 млн. осіб [6, с.3]. Акцентуючи увагу на тому, що ці кількісні показники були встановлені шляхом обстеження регіонів та чітко фіксовані у звітах урядових установ 1922 року. Загалом зазначалося, що на території південно-східних губерній УСРР від ленінського людомору потерпало 40% населення.

Статистичні дані свідчать про те, що територія голоду з часом тільки зростала. Зокрема вже в березні 1922 року кількість голодуючих в Україні сягнула 4 млн. осіб, з яких діти склали 1,9 млн. осіб. В Запорізькій губернії смертність серед голодуючих складала 27, 1%. Кількість голодуючих постійно й досить швидко зростала: у травні вона складала 25%, у липні – 50%, а в окремих регіонах досягала позначки 80 % [6, с. 3].

На думку Ю. Котляра та І. Міронової особливо тяжке становище в Україні 1921 року склалося в Катеринославській, Запорізькій, Одеській і Миколаївській губерніях. Це були райони, які до Першої світової війни були головними експортерами хліба. Там голодувало близько 7 млн осіб [4, с.6].

Василь Марочко акцентує свою увагу на тому, що територія Голодомору починає формуватися восени 1931 року – поча-

ток 1932 року. Аргументуючи це тим, що голод в Україні почався ще 1928 року, вже тоді селянам бракувало хліба, але в них була ще картопля. А вже безпосередньо в 1930-х роках влада штучно та власноруч сприяла перетворенню голоду в Голодомор, шляхом конфіскації хліба і продовольства, вилучення насінневих фондів, ізоляції, хронічного недоїдання [7, с. 12-13]. З рекордною швидкістю збільшувалася кількість тих, хто голодує, масового вживання селянами сурогатів, свійських тварин, дохлої худоби, епідемія тифу, окремі випадки трупієдства і людодїєдства, наявність сотень і тисяч опухлих та померлих.

В. Я. Чубар у своєму листі до В. М. Молотова та Й. В. Сталіна від 10 червня 1932 року писав, що з грудня 1931 року проявляються випадки недоїдання та голодовки, в березні кількість голодуючих, опухлих та помираючих від голоду значно зростає й продовжує рости. Багато районів Київської та Вінницької областей знаходиться в дуже важкому стані, спостерігається масова смертність, та підкреслюється критичність ситуації. Він пише в листі про те, що голодомор охопив третину сільських районів УСРР із населенням 8,5 млн осіб [5].

Територія Голодомору – свідомо організована соціальна резервація - сталінське гетто. Адміністративно-територіальне розширення території Голодомору 1932 року відбувалося послідовно під впливом руйнівної сили карально-репресивних заходів: податкового тиску на заможних селян, застосування натуральних штрафів і плану твердого завдання одноосібникам, конфіскації хліба та продовольства, позбавлення селян худоби, реманенту, житла, присадибної землі, занесення сіл на «чорні дошки», депаспортизації селян, заборони продажу селянам залізничних квитків, затримка розрахунків за трудовні, примусове повернення розданого хліба, унеможливлення міжнародної продовольчої і системної внутрішньої допомоги селянам, які голодували [7, с. 11].

Великий внесок у вивченні теми Голодомору 1932-1933 років здійснили українські дослідники Гарвардського університету, які створили електронний атлас Голодомору. Завдяки використанню новітніх технологій їм вдалося як найширше роз-

крити питання території голодомору, демографічних наслідків, статистичних моментів. Сергій Плохій та інші професори університету довели, що голодомор 1932-1933 років вразив центральні регіони України, а не південні, як про це говорилося спочатку; визначили, що території сучасної Київської, Полтавської, Черкаської областей найбільше постраждали від голодомору, а також встановлено те, що етнічна група українців зазнала найбільших втрат від голодомору серед інших національностей [1].

Таким чином, завдяки сучасним дослідженням ми можемо визначити різницю в поняттях «географія голоду» і «територія Голодомору», зазначити штучність голодоморів та їх антиселянську, антиукраїнську цілеспрямованість.

Література

1. Гарвардський проект дослідження Голодомору 1932-1933 років URL: <http://harvard-cga.maps.arcgis.com/apps/MapJournal/index.html?appid=cc3db4784de24c54a9f1328be8ca17cd>
2. Голод 1921-1923рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. С. В. Кульчинський. Київ, 1993. 240 с.
3. Голодомор 1921-1923 рр.. Український Інститут Національної Пам'яті. – URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/golodomor-1921-1923-vstup>
4. Котляр Ю. В., Міронова І. С. Голодомори 1921-1923 рр. та 1932-1933 рр. на півдні України: етнічний та міжнародний аспекти : монографія / Ю. В. Котляр, І. С. Міронова. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 202с.
5. Лист В.Чубаря до В.Молотова та Й.Сталіна про становище в сільському господарстві УСРР. *Електронний архів Голодомору*. URL: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/index.php?1932-06>
6. Марочко В. Ленінський людомор 1921-1923 рр.: «Братній» розподіл смерті. *Слово Просвіти*. – 10-25 квітня 2018. – Ч.16. С. 3.
7. Марочко В. І. Територія Голодомору 1932-1933 рр. / В. І. Марочко. – К., 2014. – 64 с.

Ю. ЄВТУШЕНКО,
магістрантка

ВСТАНОВЛЕННЯ АМЕРИКАНСЬКО-РАДЯНСЬКИХ ВІДНОСИН 1930-ті РОКИ

Формування сучасної ситуації в міжнародній політиці почалося задовго до цього. Велику увагу історики приділяють саме проблемі встановлення дипломатичних стосунків між Америкою і Радянською державою, через велику кількість розбіжностей між ними. Звісно, для того, щоб зрозуміти суть їх стосунків необхідно спочатку з'ясувати причини їх встановлення [2, с. 29].

Усі причини можна поділити на три основні групи, але це умовний поділ. Перша група економічні причини і факти. Економічна криза 1929-1933 рр. , яка скоротила рівень виробництва до мінімуму, а рівень безробіття до абсолютного максимуму. Через це в США починається «Велика депресія » яка також сприяла встановленню дипломатичних стосунків за для виходу з кризи. В Радянському Союзі посуха, провал п'ятирічки і масовий голод селян[4,с 76]. Ні в якому разі всі ці факти не привели б до результату дипломатичні відносини самостійно. Хоча Рузвельт і не збирався швидко й активно змінити політику «відчуження», щодо Радянської держави на політику взаємовигідних економічних відносин і це приведе США до пришвидшеного економічного піднесення.

Як зауважив Т. Фейнштейн «зміна в політичних відносинах між США і Радянським Союзом одразу ж позначалось на їх економічних, торгівельних зв'язках». Друга група ідеологічна. Ідею абсолютного соціалізму які будував СРСР була не зрозуміла для американців, тому довгий час вони намагалися обмежити себе від цих ідей. Американський історик Дж. Геддіс говорив , «політика невизнання не досягла своїх цілей: вона не змінила ні міжнародне становище, ні внутрішню політику Радянської держави »[10, с 116].

Третя група «ідея нового поділу світу», а швидше результати Першої Світової і причини що передували Другій Світовій війні. Загроза з боку Німеччини є очевидна і назріваючий конфлікт в світі також. Держави намагалися спрямувати свої дії і настрої не один проти одного, а навпаки проти спільного ворога. Таким чином встановлення американсько-радянських стосунків було вимушеним [7, с 64]. І союзницькі стосунки встановлювали майже всі держави Європи. До початку 1930-х років США стала єдиною капіталістичною країною яка не встановила і не намагалась встановити дипломатичні відносини з Радянським Союзом. Довгий час американці сподівалися на створення антирадянського блоку і на підтримку інших держав, але майже всі розуміли, що настільки сильний в військовому плані і економічно незалежний Радянський Союз, має бути на їх боці.

Звісно, неможливо описати відносини двох держав не зачіпаючи безпосередніх учасників. Так, з приходом до влади в США Герберта Гувера стало зрозумілим, що встановити дипломатичні відносини стане ще складніше. Гувер в своїй передвиборчій компанії одразу заявив, що питання з визнанням Радянського Союзу не буде підійматися взагалі [8, с 42]. Але наперед це сказати неможливо, і ніхто не міг сказати, що може відбутися подія яка докорінно змінить хід дипломатії. Подія – це «Велика депресія», яка спричинила майже повний розбрат в середині держави. Економічний занепад настав не очікувано тому розробленого плану по виходу з цієї ситуації розроблено не було. Ідея Гувера про створення спеціальної економічної ради з представників промислової і фінансової сфер виявилась лише ідеєю. Рівень безробіття дуже швидко зростав і для виходу з кризи необхідна була підтримка з –за кордону. СРСР зрозумівши, що в Америці економічна криза і вони будуть хапатися за нові капіталовкладення почали масову закупку американських товарів. Але Амторг розраховував на кредити які надасть уряд США, і в країні почався нова компанія проти ввезення радянських товарів. Всупереч планам і ідеям Радянській державі так і не вдалося взяти велику кількість кредитів в американських банках.

Ситуація в міжвоєнний період була не рівномірна, це полягало в тому, що антигітлерівська коаліція утворилась не лише з причини німецької загрози, а й з ряду інших причин. Таких як не спроможність деяких держав проводити й будувати соціально-економічну політику. Тому і США не планували покращувати стосунки з СРСР. Але чим ближче до Другої Світової тим стосунки теплішали.

Встановлення дипломатичних відносин між США і СРСР несло за собою дуже різні наслідки і результати. Так до 1933 року економічні, політичні і ідеологічні чинники надавали більше негативних фактів ніж позитивних на формування радянсько-американських відносин. При адміністрації президента Гувера було проведено компанію проти радянської держави, а саме проблеми з експортом і імпортом товарів, під заборонаю була і комуністична ідеологія, яка була не зрозуміла американським дипломатам. В таких умовах будувати радянсько-американські стосунки було майже не можливо. Визнання і встановлення різнорівневих стосунків між двома країнами було вигідно заможним колам обох держав [6, с 89]. В Конгресі часто виносилось питання про визнання СРСР на фоні нинішнього стану в державі.

Значно покращилися стосунки двох держав на основі так званих концесійних домовленостей про технічні дії з боку обох. Ф. Рузвельт розумів, що за його попередника так і не вдалося встановити дипломатичні відносини між двома державами СРСР і США, але він не поспішав. Американське суспільство з приємним здивуванням сприйняли нормалізацію і адаптацію стосунків між Радянським Союзом і Сполученими Штатами на рівні міжнародної політики. Визнання держави виражало ту потребу яка протягом багатьох років назрівала. І цим самим створило новий плацдарм для створення нової міжнародної політики і дало можливість створенню антигітлерівської коаліції в роки Другої світової. «Сумніву бути не може, що ці стосунки і домовленості мають велике значення у всій системі міжнародних відносин. Справа не лише в тому, що на теоретичному рівні стосунки між

державами є більш реальними ніж на практичному. А й можливість того , що саме ці стосунки можуть не лише зберегти мир, а й покращити відносин між двома» [6,с 27].

Література

1. Американские президенты: 41 исторический портрет от Джорджа Вашингтона до Билла Клинтона. Ростов-на-Дону, 1997. 579 с.
2. Бернс Джеймс Макгрегор. Франклин Рузвельт. Человек и политик. Москва, 2004. 421 с.
3. Бобраков Ю.И. Федеральная резервная система и экономическое регулирование. Москва, 1971. 297 с.
4. Валуженин А.В. Американский либерализм. Иллюзии и реальность. Москва, 1976. 197 с.
5. Валяева Г.К. Прогрессивные республиканцы и сдвиг влево в политике «нового курса». *Вестник Московского университета*. Серия «История». 1984. № 6.
6. Галкин И. В. На пути в Белый дом: из истории демократической партии США (1920-е – 1933 гг.). Москва, 1991. 124 с.
7. Галкова Т. В., Манькин А. С. На пути к консолидации: парт. система США на исходе «нового курса». *Вестник Московского университета*. Серия «История». 1990. № 1.
8. Золов А.В. США: борьба за мировое лидерство (К истории американской внешней политики. XX век): Учебное пособие: В 2 ч. Ч. 1. Калининград, 2000. 100 с.
9. Иванов С.В. «Война с бедностью» Ф.Д.Рузвельта: Социальные программы «Нового курса» в США. Саратов, 1989. 238 с.
10. Рузвельт Ф. Беседы у камина. О кризисе олигархов и войне. Москва, Алгоритм, 2012. 352 с.

С. ПРОЦЕНКО,

*учитель предмету «Захист Вітчизни» КОЛІ,
спеціаліст вищої категорії*

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СТРІЛЕЦЬКОЇ ЗБРОЇ

У статті розглянуті основні напрями історії розвитку, загальної будови стрілецької зброї, безпечного поводження з вогнепальною стрілецькою зброєю та вміння використати повною мірою можливостей стрілецької зброї.

Ключові слова: стрілецька зброя, болас, праща, арбалет, гладкоствольна зброя, аркебуза, гнітовий мушкет, нарізна вогнепальна зброя.

Постановка проблеми. Влучний і дієвий вогонь під час бою в поєднанні з майстерним маневром є однією з основних умов успішного виконання підрозділами бойових завдань. Дієвість вогню залежить від уміння воїнів зразково володіти зброєю і застосовувати її під час бою. Для цього необхідно знати матеріальну частину зброї, тримати її в постійній бойовій готовності і вести з неї влучну стрільбу. Відомості про будову стрілецької зброї і володіння нею, догляд і її зберігання, а також прийоми і правила стрільби є в спеціальних настановах із стрілецької справи, окремо з кожного виду стрілецької зброї. Основні дані з балістики і теорії стрільби викладено у посібнику «Основи і правила стрільби зі стрілецької зброї». Вогнева підготовка проводиться в нерозривному зв'язку з тактичною підготовкою і вдосконалюється на тактичних заняттях і навчаннях з бойової стрільби. Тож юнаки повинні знати: призначення, бойові якості та загальну будову автомата Калашникова і ручних осколкових гранат; правила ведення вогню по цілях нерухомих і цілях, що з'являються.

Мета статті: розкрити основні напрями історії розвитку, загальну будову стрілецької зброї.

Виклад основного матеріалу. Виникнення і початок розвитку металної зброї відноситься до сивої давнини. Ще первісні люди використовували метання рукою каміння, палок, списів та інших предметів. Бажання збільшити дальність метання призвело до виникнення праці (палка на кінці розщеплена для каміння та праці-брига). Однак праща не забезпечувала влучності кидка. Дальність кидка з праці в окремих випадках досягала 200 метрів.

У подальшому, для того, щоб після першого удару можна було притягнути снаряд назад і нанести другий удар був винайдений болас, подвійний болас, потрійний болас (шкіряний ремінь на кінці якого закріплялись один, два і т.д. камінці). Праща і болас, як озброєння воїна втрималось в європейських арміях до кінця XVI ст., існуючи поряд з вогнепальною зброєю.

Більш ефективним засобом металної зброї став лук, снарядом для метання якого служила стріла. Середня дальність польоту стріли досягала 200м і більше, а в окремих випадках 800-900 метрів. Тренований лучник випускав за хвилину до двох десятків стріл. Стріла дальнобійного лука на 300 кроків пробивала 5-см дошку. Лук був на озброєнні руських воїнів з часів Київської Русі до XVII ст. У подальшому для підвищення влучності і зручності стрільби лук почали закріпляти в дерев'яній ложі, де була встановлена прорізь прицілювання і спусковий механізм.

Різновидом металної зброї був арбалет, який з'явився в Європі в середині XV ст. Поступаючись лукові в швидкострільності, арбалет перевищував його в ефективності та дальності стрільби. Короткі і важкі (до 500 грамів) арбалетні стріли на значних відстанях вбивали не захищеного латами воїна, а з менших відстаней - пробивали навіть лицарські лати.

На Русі ця зброя, що називалась самострілом, з'явилась на 100 років раніше ніж в європейських державах.

По мірі вдосконалення для направлення стріли в ложі закріплювалась металева труба, нагадуючи ствол, виготовлявся пристрій для прицілювання у вигляді мушки і щитка з прорізью. Завдяки цьому, стрільба з самостріла стала більш точною ніж з

луку, збільшилась дальність стрільби, а також збільшилась пробивна сила стріли: на відстані 100 кроків стріла пробивала трьохдюймові дошки (1 дюйм-2,54 см), а на відстані 300 кроків вбивала людину.

Порох або близький до нього вибуховий склад був відомий в Азії з найдавніших часів. Вважається, що порох був розроблений у Китаї в X ст. Спочатку він використовувався як начинка в запальних снарядах, а пізніше були винайдені порохові снаряди вибухової дії. Порохову цівкову зброю, згідно з китайським літописом, уперше було застосовано в боях 1132 р. Це була довга бамбукова трубка, куди закладався порох і потім підпалювався. Цим «вогнететом» ворогові наносилися сильні опіки. У 1259 році вперше було винайдено рушницю, яка стріляла кулями - товста бамбукова трубка, у яку поміщався заряд пороху і кулі.

У 1320 році німецький монах з Фрейбурга Бертольд Шварц обстежив металеву силу пороху. Згодом легенда приписала Шварцу винахід пороху. Застосування пороху для викидання кулі призвело до появи вогнепальної зброї, також цьому сприяв рівень розвитку техніки в цілому. Початок застосування вогнепальної зброї в більшості країн Європи й зокрема на Русі відноситься до XIV ст..

Як зазначає А. Жук, першими зразками артилерійської вогнепальної зброї були бомбарди - знаряддя, котрі стріляли кам'яними ядрами великого діаметру. Про їх розміри можна судити на прикладі бомбарди «Кримгільда», виготовленої у 1388 році в німецькому місті Нюрнбергу. Її маса сягала 3000 кг, а вага кожного ядра більш ніж 300 кг. Для перевезення такої гармати потрібна була упряж з 12 коней [2, с. 14].

У кінці XIV ст. відбувається диференціація вогнепальної зброї. Перші зразки її мали вигляд залізної, інколи бронзової труби, глухий кінець якої закінчувався довгим стержнем, який при стрільбі впирався в землю або брався під руку. Заряд пороху підпалювали вручну, підносячи до заправного отвору тліючий гніт. У XV ст. з'явилась зброя аркебуза, пряма попередниця руч-

ної стрілецької зброї наших днів. Дальність польоту аркебузних куль не перевищувала 250м, влучність й пробивна сила куль була низька. У середині XV ст. почали з'являтися гнітові замки, котрі спрощували процес проведення пострілу. У 1521р. на зміну аркебузі прийшов гнітовий мушкет. Його батьківщина Іспанія. Цей вид вогнепальної зброї мав більший калібр і довжину в порівнянні з аркебузом та перевищував її по балістичним якостям. Мушкет мав калібр 23 мм, довжину 180 см, вагу - від 8,2 до 10,24 кг, а дальність стрільби круглими 50-грамовими кулями до 500 м. Тому мушкетером міг бути тільки фізично сильний воїн.

Якщо поява перших зразків ручної вогнепальної зброї типу рушниць відноситься до початку XIV ст., то поява пістолетів (маленьких рушниць), які давали змогу стріляти однією рукою, відноситься до середини XVI ст. Винахідником револьвера (пістолета) формально вважається італійський майстер Каміл Вітеллі. Поява пістолетів стала можливою тільки з винаходом кременевих замків, спочатку колискових, а потім ударних. Однак тільки на початку XIX ст., коли з'явились і швидко завоювали признание ударно-капсульні замки, як для пістолетів так й для всіх видів вогнепальної зброї, почалась ера бурхливого розвитку вогнепальної зброї взагалі.

Відкриття гримучих сполук, котрі запалювались від удару, і винахід металевго капсуля відкрили нову сторінку в історії стрілецької зброї, дали поштовх розвитку збройової техніки й сприяли появі і розповсюдженню нарізної, казеннозарядної зброї, - стверджує І. Комаров [1, с. 22]. У 1774 році французький лікар Бойєн відкрив гримучу сполуку, продовжуючи досліди Бойєна, англієць Гаварі (Ховард) виготовив «Говардів порох», котрий мав величезну перевагу в порівнянні з іншими вибуховими речовинами, для його загорання був потрібен короткий, сильний, зосереджений удар. У 1818 році англієць Джо Егг сконструював мідний капсуль. Це був день народження капсуля сучасного типу.

У XV ст. збройові майстри, бажаючи збільшити дальність стрільби, винайшли нарізний ствол. Історія приписує цей винахід віденському зброяру Гаспару Цольнеру, який у 1498р. зробив на початку ствола нарізи, розміщені паралельно його осі. Згодом Август Коттер пішов далі і замінив пряму нарізку нарізів на гвинтову. Кучність стрільби нарізних аркебуз була значно вища, ніж гладкоствольних. Нарізні рушниці мали назву гвинтових пищалей (до XVIII ст.), потім штуцерів, рушниць й карабінів. Швидкострільна пищаль виготовлена в середині XVI ст. і вважається першою в світі нарізною зброєю. Але ці рушниці заряджалися з дула. Таке заряджання було дуже незручним для стрільця й не забезпечувало необхідної швидкострільності. Різке збільшення швидкострільності нарізної зброї стало можливим у зв'язку з винаходом в 60-і роки XIX ст. унітарних (паперових) патронів для заряджання з казенної частини ствола. Швидкострільність такої зброї збільшилась до 6-7 пострілів за хвилину, а гвинтівок під металевий патрон - до 8-9 пострілів за хвилину. У 1862 році американський винахідник Хіран Бердан винайшов нову гвинтівку, затвор якої забезпечував викидання стріляної гільзи. Значним плюсом нової моделі Х.Бердана було повне виключення можливості випадкового пострілу.

Р. Адам наголошує на тому, що відкриття та застосування металевого унітарного патрона дало можливість винаходу магазинної зброї [1, с. 32]. Вперше магазинна зброя знайшла застосування в 1861-1865р.р. під час Громадянської війни в Північній Америці. Це був карабін Спенсера зразка 1860 року, магазин у ньому розміщувався в прикладі і споряджався 7-ма патронами. В Європі магазинна зброя з'явилась в 1869 році, її автором був винахідник Фрідріх Ваттерлі. Магазин мав 11 патронів і був розміщений під стволом.

М. Новіков акцентує увагу на тому, що після винаходу бездимного пороху й успішного освоєння нарізних стволів склались всі передумови для створення автоматичної зброї. Вона з'явилась наприкінці XIX ст. Першим видом автоматичної вог-

непальної зброї, яка була застосована в бою, був станковий кулемет, винайдений у 1884 році американським винахідником Максимом Стівенсоном [4, с. 114].

У 1913 р. В. Г. Федоров запропонував свій автомат, яким була озброєна рота 189-го Ізмаїльського полку під час Першої світової війни.

Бурхливий розвиток автоматичної зброї відбувся в роки Другої світової війни. Було створено велику кількість пістолетів-кулеметів, автоматів.

Найбільше поширення мав пістолет-кулемет Шпагіна. У післявоєнний період на озброєння армії надійшли високонадійні, невеликих габаритів зразки легкої автоматичної зброї: самозарядний карабін Симонова (СКС), снайперська гвинтівка Драгунова, автомат Калашникова АК-47.

На початку 50-х років розпочалась ера автомата Калашникова - найкращого зразка стрілецької зброї ХХ ст., модифікації якого є на озброєнні багатьох армій світу, у тому числі й Збройних Сил України.

Висновки. Термін «стрілецька зброя» відноситься до всіляких зразків рушниць, гвинтівок, автоматів, пістолетів, револьверів і т.п. Різноманітність стрілецької зброї, що в різні роки була на озброєнні в різних країнах, була дуже великою. У процесі існування стрілецької зброї змінювалися люди, що її конструювали і зброя зазнала багато змін та вдосконалень.

Література

1. Адам Р. Личное огнестрельное оружие. Москва, 1995. 128 с.
2. Жук А. Б. Энциклопедия стрелкового оружия. Револьверы, пистолеты, винтовки, пистолеты-пулеметы, автоматы. Москва, 1998. 783 с.
3. Комаров И. А. История винтовки. От пищаля до автомата. Москва, 1993. 68 с.
4. Новиков М. В. Творцы оружия. Москва. 1971. 143 с.

ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Суспільно – політичний розвиток Великобританії другої половини ХІХ ст., як і раніше, визначався протистоянням двох політичних партій: віги (ліберали) та торі (консерватори). У своїй політиці вони намагалися реалізувати потреби сучасного для нього суспільства, перейти на більш демократичні та прогресивні ланки. Задля цього уряди намагалися розробляти та впроваджувати у життя нові політичні програми, що охоплювали як зовнішню так і внутрішню політику країну.

Першочерговою проблемою у Британії постало питання про виборчі реформи. Ще з початку ХІХ ст. починається активна боротьба за парламентську реформу, яка почала стрімко розвиватися у 1829 р., що було пов'язана з багато чисельними народними мітингами, на яких зазначалося, що всі негаразди в країні відбуваються через необдумані витрат народних коштів [5, с. 216]. Реакцією на ці виступи стала реформа 1832 р., яка надала право голосу «середньому класу», перерозподілила місця у парламенті за рахунок позбавлення права голосу майже всіх «гнилих містечок» та надання його містам, що активно розвивалися, зокрема, Манчестеру, Бірмінгему, Бредфорду. При цьому майновий ценз все ще не був однаковим для всіх міст та графств, жінки все ще не мали право голосу, але, не дивлячись на це, чисельність англійських виборців виросла близько на 50 % у порівнянні з попередніми роками [3, с. 324 - 325].

Окрім цього були внесені зміни й у внутрішню систему виборчих округів, які тепер поділялися на міські та сільські. У

міських округах право голосу отримала та частина чоловічого населення, яка мала у приватній власності квартиру з доходом на рік не менше 10 фунтів стерлінгів. Реформа позбавила право голосу майже усіх дрібних ремісників, робітників тощо. У сільських округах право голосу отримали: власники земель, які мали дохід від 40 шил. за рік та орендарі землі, що платили не менше 10 фунтів стерлінгів на рік [4, с.34]. Також реформа позбавила права голосу значну частину населення, зокрема, власників будинку без земельних угідь, дрібних орендарів та інших селян дохід, яких не перевищував 10 фунтів стерлінгу за рік [4, с.34].

Внаслідок цієї реформи без права голосу залишились дрібна та частково середня буржуазія, робітники, дрібні селяни. Тому у кінці 1850-х рр. під впливом чартиського руху уряд Дербі – Дізраелі намагається внести новий проект виборчої системи на розгляд англійського парламенту, але його було відхилено. І лише у 1867 р. після активних виступів населення та підтримки гасел "один чоловік, один голос" була прийнята друга парламентська реформа [9]. Реформа надала право голосу: чоловікам, які проживали у місті не менше 12 місяців і платили податок на користь бідних. При цьому важливим був той факт, що вони могли виплачувати цей податок не особисто, а через орендну плату – орендуючи приватний дім або квартиру – яка становила не менше 10 фунтів стерлінгів на рік. В графствах право голосу отримували ті, хто мав дохід не менше 12 фунтів стерлінгу на рік. Такі зміни розширили коло виборців майже у два рази, охопивши окрім «середнього класу» ще й верхівку робітничого класу [4, с.117].

Не дивлячись на те, що друга парламентська реформа надала право голосу майже 60 відсоткам чоловічого населення усієї країни, вона все ще не задовольняла широкі верстви населення, а також жінок, які знов були обмежені у цьому праві. І, як наслідок, через 17 років, у 1884 р., кабінет Гладстона впроваджує третю парламентську реформу або закон про народне представництво. Вона впорядкувала єдину систему виборів для

всіх, тобто нарешті були зрівняні у правах виборці як міст, так і сіл. Майновий ценз все ще мав місце при визначенні права голосу, але він був невеликим і надав можливість приймати участь у виборах таким категоріям як: приватним власникам або орендодавцям, які могли платити податок на користь держави [6, с.129]. Результатом таких змін стало надання можливості голосувати більше 5 млн. осіб. Тепер чоловіки, які були громадянами Британської імперії та досягли повноліття, могли приймати участь у процесі виборів, але, при цьому, жінки все ще не мали права голосу і знаходилися поза виборчою системою. Також реформа мала свої нюанси – якщо два або більше людей мали у користуванні певний наділ землі лише один із них мав право голосу [1, с.152].

Таким чином, три парламентські реформи забезпечили розширення електорату більше, ніж на 5 млн. осіб. При цьому була зрівняна система виборчого права за рахунок чого і з'явилася можливість надання права голосу більшій частині чоловічого населення. Разом з тим залишалися і не вирішені проблеми на розв'язання яких й була направлена подальша політика англійських урядів. Зокрема, ще у 1835 р. був виданий Акт про муніципальні корпорації, за яким обраним міським радам було передано право контролювати місцеві ринки, вуличні збори й навіть поліцію.

Важливим кроком у встановленні виборчої системи стало введення таємного голосування кабінетом Гладстона у 1872 р. Кожен чиновник зобов'язувався дотримуватися таємниці голосування не повідомляючи про зміст виборчих бюлетеней, які були використані або невикористані виборцями в окрузі, окрім випадків виключень, які були передбачені законом [6, с.124]. Тобто, можна сказати, що, окрім розширення електорату, виборцям надали право самостійно обирати та бути анонімним у своєму виборі, не знаходячись під тиском думки суспільства, а також політичної верхівки.

Також була проведена низка важливих реформ для державних службовців. У 1870 р. парламент прийняв закон про державну службу, який вводив обов'язковий екзамен для претенде-

нтів, які бажали обіймати державні посади. Умови відбору стали більш жорстокими – від претендентів вимагали знання стародавніх мов, що по суті унеможливило займання державного посту простим людям, які не могли дозволити собі навчання в університетах або приватне навчання. У 1883 р. другий кабінет Гладстона проводить через парламент закон в якому була спроба запобігти корупційним діям під час виборів до парламенту. Він встановлював певний ліміт на витрати для кандидата, який балотувався у парламент [4, с.141-142].

Впроваджувалася і реформа місцевого управління 1872 р.: було створено міністерство місцевого управління, як регулювало діяльність адміністрації в округах або графствах, приходських рад та міських муніципалітетів [4, с.132]. У 1888 р. урядом консерваторів на чолі з Солсбері, була проведена ще одна реформа місцевого самоуправління. Вона забезпечила створення виборчих рад у графствах, що відали фінансовими та адміністративними справами певного графства та складалася із голови, який її очолював, старшин та радників [6,с.133]. На ці посади могли бути обрані люди не лише світського, а й духовного звання; термін перебування на цій посаді - три роки, після чого шляхом виборів на їх місця приходили інші. До числа виборців було допущено усе чоловіче населення, яке мало право голосу під час виборів до парламенту. Дуже важливим було те, що право голосу отримали й жінки, щоправда обмежені віковим критерієм: їх вік мав перевищувати 30 років.

В тому ж 1888 р. була проведена реформа управління Лондоном – місто поділено на 59 округів,кожен з яких мав право направити по два депутати до Столичної ради – центрального місцевого органу влади, що керував містом та господарством (хоча й не мав у своєму підпорядкуванні поліцію, а також постачання газу та води). Окрім депутатів туди входило 19 олдерменів (радників), які обиралися різними привілейованими корпораціями [7, с. 615].

У 1894 р. урядом лібералів була проведена ще одна реформа місцевого управління. Вона заборонила церковно – приходським радам розглядати справи світського характеру, але, при цьому, для їх вирішення у приході створювалися приходські ради, які могли обиратися через таємне голосування у великих

містах [6,с.136-137]. Таким чином реформи місцевого управління переходили на новий рівень, беручи до уваги потреби нової виборчої системи та людей, що отримали право вибору.

У 1885 р. як доповнення до парламентської реформи 1884 р. було проведено перерозподіл виборчих округів по всій країні. Тепер кожен округ мав складатися з 50 тис. виборців, які мали право обрати до парламенту лише одного депутата. Міста, в яких населення не перевищувало 15 тис. осіб, повинні були приєднатися до іншого такого ж маленького містечка, а великі міста, в яких населення перевищувало 5 тис., отримували декілька депутатських місць, в залежності від кількості населення та чоловіків, які мали право голосу [4, с.141-142].

Відбувалися зміни й у гільці судової влади. У 1873 р. були створені два великих судових органа – Верховний суд та Апеляційна палата (складалася з палати лордів) – замість старої великої заплутаної системи. Окрім цього були здійснені реформи у військовій сфері. За першою реформою, яка була проведена у 1871 р. строкова служба в армії зменшувалася від 12 до 6 років із переводом на резерв у шестирічний термін. В тому ж році була заборонена покупка патентів на офіцерські чини [10].

Прогресивними були реформи у соціальній сфері, особливо у сфері освіти. З 1870 р. англійськими урядами проводиться низка реформ, направлених на розвиток освіти. Це було зумовлено сучасними для того часу обставинами: близько два мільйона дітей шкільного віку не відвідували школу, прогресивний розвиток суспільства і економіки країни вимагав нових кваліфікаційних кадрів.

До реформи 1870 р. у освітній сфері, що провів кабінет Гладстона, на території Британії була поширена мережа «національних шкіл», яка була заснована та фінансувалася Національним англіканським суспільством, а також за рахунок добровільних внесків меценатів. З 1833 р. такі школи почали частково фінансуватися і державою. Нова реформа дістала назву біль Форстера, за ім'ям священика, який палко виступав за перетворення у системі освіти. Вона передбачала подвоїти надання державою

внесків в церковні та римо-католицькі школи; були затверджені школи, що знаходилися під управлінням общин, які забезпечували їх функціонування в одному будинку. Такі школи не мали права переїжджати з місця на місце, як це було раніше. Заклади дістали назву «управлінські школи» і ними мали опікуватися місцеве шкільне правління, яке обиралося шляхом виборів. Фінансування таких шкіл здійснювалося за рахунок місцевих податків, зокрема батьки кожного місяця повинні були приносити певну суму грошей на розвиток школи. Якщо шкільна рада бачила, що батьки не в змозі сплатити щомісячний, внесок вони мали право звільнити таких батьків від виплат на термін до шести місяців. Шкільні ради мали повністю опікуватися новоутвореними школами. Якщо вони не могли виконувати своїх обов'язків, то про це повідомлялося у департамент освіти. Він мав право прийняти відповідні рішення та поліпшити діяльність цих рад або посприяти у обранні іншого складу шкільної ради [7, с. 608].

Ще однією умовою в законі став пункт який зазначав, що старі «національні школи» мали залишитися на церковному навчанні, тобто мати старий устрій тоді як в нових «управлінських школах» категорично заборонялося використовувати катахізичну літературу. За допомогою такої реформи вдалося збільшити відвідування школи майже у три рази: були виділені або побудовані приміщення, в яких могли навчатися діти певного округу, що в свою чергу полегшило можливість та зменшило час на пересування до навчального закладу [6, с. 122].

Цей закон охопив лише сферу початкової освіти, а шкільні ради, у свою чергу, мали доволі обмежені рамки, опікуючись лише одним містом або селом. В них були лише по одній школі церковного характеру або поруч знаходилися дві школи, при цьому одна була старого типу, тобто «національна школа», інша нового типу, тобто «управлінська школа». Такі обставини викликали суперечності між церковними та світськими представниками цих шкіл. Тому в 1902 р. приймається закон, за яким були скасовані шкільні ради, а керівництво початковою та середньою освітою передавалося місцевому управлінню: раді графств або великим міським радам [7, с. 610 - 611].

У 1876 р. партією консерваторів був доповнений закон про початкову освіту 1870 р. Тепер він зобов'язував надавати обов'язкову початкову освіту дітям до 10 років, а механізмом регулювання виконання цього закону стали новоутворені спеціальні комітети, які повинні були створюватися за підтримки міських рад. Окрім цього у 1891 р. вже кабінетом Солсбері, який також виступав як представник консервативної партії, був введений закон про безкоштовну початкову освіту [8].

Окрім реформ у сфері загальної освіти потрібно відзначити активне будівництво та впровадження закладів із художньої освіти: музичні зали, художні збори тощо. Важливим аспектом була і доля жінки у освітянському середовищі, зокрема заможної її частини. Вони набули права отримувати освіту у двох таких значущих закладах освіти як Оксфорд і Кембрідж. У 1892 р. в Альбердинському університеті жінкам де – факто було дозволено отримувати освіту на будь – якому факультеті, але при цьому де – юре жодна з них не закінчувала факультети, пов'язані із юридичною справою, теологією, а освіта на медичному факультеті хоча і мала місце але все таки була доволі обмеженою [3, с. 367]. Таким чином не дивлячись на розбіжності між обома партіями – вігами та торі, вони розуміли, що прогрес у суспільстві вимагає нових підходів та перетворень у освітній сфері й намагалися усіляко сприяти змінам у суспільстві.

Якщо казати про зміни у соціальній сфері, то окрім реформ, проведених у освіті, виділяються перетворення у галузі охорони здоров'я, що буди викликані не належним санітарним станом вулиць, підприємств тощо. У 1848 р. було створено Головне управління охорони здоров'я, яке повинно було моніторити санітарний стан державних органів влади. За потреби дозволялося створювати місцеві відділи охорони здоров'я. Зокрема, один з них був відкритий 1849 р. у м. Лестере. який сприяв створенню каналізаційної системи та намагався забезпечити своїми заходами поліпшення екологічного середовища міста. Також впроваджувався ряд законів по допомозі бідним у сфері охорони здоров'я: 1842 р. – закон, який зобов'язував надати медичну допомогу ма-

лозабезпеченим людям; 1867 р. – закон про госпіталізацію мало-забезпечених; згідно закону 1875 р. по країні були створені санітарні округи тощо. У тому ж 1875 р. була проведена ще одна важлива реформа в області охорони здоров'я, яка торкалася житлових умов робітників, якості їх харчування та ліків, які вони отримували. Всі ці реформи були направлені на зниження епідемії тифу, яка широко була поширена на той час [2].

Окрім цього був проведений Акт про лікарні для психічнохворих 1845 р., який повинен був поліпшити утримання хворих у закладах такого роду. Хоча на ділі це не дало великих результатів – людей могли погано годувати, не давати бачитися з родиною або близькими друзями. Важко доводилося жінкам – саме їх вважали переносниками усіх венеричних захворювань через підозри у проституції. Саме тому за законами 1864, 1866, 1869 рр. про венеричні хвороби, прийняті через турботу за військові сили країни, жінок, що перебували у гарнізонах, зобов'язували проходити обов'язковий медичний огляд аби впевнитися у відсутності у них захворювань, пов'язаних із статевою системою, а у разі підтвердження наявності такої, їх мали заарештовувати. Ніхто не розглядав чоловіків як переносників такої хвороби, що звичайно також мало місце [3, с. 330].

Як наслідок росту руху за охорону здоров'я, поліпшення екологічної ситуації в країні виходить Акт про місця відпочинку 1859 р, будуються бібліотеки, картинні галереї для робітників, впорядковувалися та відкривалися парки, які мали неабияке значення для здоров'я людини. Хоча ці заклади будувалися більше за рахунок благодійних коштів, тим не менш, вони мали не останнє значення у розвитку культурних надбань середнього класу.

Отже, підводячи підсумки можна сказати, що, не дивлячись на розбіжності у двох провідних політичних партій Великобританії, діяльність обох була направлена на прогресивний розвиток суспільства, що зумовлювалося обставинами та потребами часу. Англійськими урядами було проведено цілий ряд реформ у сфері освіти, адміністративного керівництва, охорони

здоров'я та найголовніше у галузі виборчої системи. Реформи, що торкалися освіти, мали свої позитивні та негативні сторони. Одна реформа була наслідком або компенсацією іншої але при цьому вони забезпечили у країні свободу виборів, таємне голосування, розширення електорату та надання права голосу чоловікам які досягли повноліття на території усієї країни.

Література

1. Айзенштат М.П. Британия нового времени: политическая история. Москва, 2007. 204 с.
2. Большая Медицинская Энциклопедия. URL: <http://бмэ.орг/index.php/ВЕЛИКОБРИТАНИЯ>
3. Блэк Джереми. История Британских островов. Санкт-Петербург, 2008. 540 с.
4. Ерофеев Н. А. Очерки по истории Англии 1815 – 1917 гг. Москва, 1959. 263 с.
5. История Европы. Т. 5. От Французской революции конца XVIII века до Первой мировой войны. Москва, 2000. 667 с.
6. Сборник документов по истории нового времени. Экономическое развитие и внутренняя политика стран Европы и Америки. 1870 – 1914. Москва. 1989. 295 с.
7. Тревилян Дж. М. История Англии от Чосера до королевы Виктории. Смоленск, 2001. 624 с.
8. Формирование Либеральной и Консервативной партий. URL: http://adelanta.info/encyclopaedia/politics/politic_history_5/
9. Second Reform Act. URL: <https://www.parliament.uk/about/livingheritage/evolutionofparliament/houseofcommons/reformacts/overview/furtherreformacts/>
10. British Army in the 19th Century. URL: <https://www.globalsecurity.org/military/world/europe/uk-army-19th-century.htm>

ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ІСТОРІЇ ТА СОЦІАЛЬНО- ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

Випуск 16

Д 95 Дослідження і розвідки з історії та соціально-гуманітарних дисциплін [Збірник наукових праць]. Випуск 16. Кривий Ріг : КДПУ, 2018. 76 с.

УДК 94(100)(438)+327.7+34015
Д 95

Здано до набору 26.11.2018. Підписано до друку 29.11.2018. Формат 60x84/16. Папір офісний. Ум. друк. аркушів 3,38. Наклад 100 прим. Видання № 3011/18. Замовлення № 1021. Ціна договірна.

Криворізький державний педагогічний університет
50086, м. Кривий Ріг, пр. Гагаріна, 54

Друкарня "СТІПРЕС", Україна, 50045, м. Кривий Ріг, вул. Окружна, 12.